

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՅԺ.

Մ Ի Յ Ր Ը Հ Ա Յ Ո Ց Մ Է Ջ

ԳՐԵՑ

ԹԱԴԵՈՍ ԱԻԴԱԼԲԵԳԵԱՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Խ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1929

39.19

Ա. 78

2010

ՄԻՀՐԸ ՀԱՅՈՅ ՄԷՁ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԾԻՒ.

ՄԻՅՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷԶ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1929

299.15

15-78

Մ Ի Յ Ր Ը Յ Ա Յ Ո Ց Մ Է Ջ

ԳՐԵՑ

ԹԱԴԵՈՍ ԱԻԴԱԼԲԵԳԵԱՆ

433

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1929

24676-43

3762-55

15

Մ Ի Հ Ր Ը Հ Ա Յ Ո Յ Մ Է Ջ

Ա.

Մ Ի Հ Ր Ա Ն Ո Ի Ն Ը

1.

Հայ հեթանոսական կրօնն ուսումնասիր-
րողները կրակի ու արեւի տառածուն — Միհ-
րին շատ երկրորդական տեղ են յատկացնում
հայ դիցարանութեան մէջ: Այսպէս, օրի-
նակ, Մ. Էմինն ու Հ. Գեղցերը հայ դիցա-
րանութեան մասին դրած տեսութիւնների
մէջ այս տառածունն նուիրում են մի քանի տող
միայն¹: Այս ընթացիկ կարծիքի հակառակ
պէտք է տեսլ, որ Միհրի պաշտամանքը շատ
մեծ տեղ է լսնել հայ հեթանոսական կեան-
քում:

Միհրին էր նուիրւած մի յատուկ տա-
ռար Բաղաշառճում²: Բայրը հեթանոսական
տաճարները կոչվում էին մեհեան, որ Մ.

¹ Н. О. Эмин, „Исследования и статьи“, Москва, 1896, էջ 26—27 ու Հ. Գեղցեր, „Հեռագրաութիւն հայ դիցարանութեան“, „Բաղմալէպ“, Վենետիկ, 1897, էջ 21:
² Ագաթանգեղոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Գ. Տէր-Մկրտչեան, Ստ. Կահալեանց, Տփղիս 1909, § 790, էջ 411—412:

էմինն ստուգարանում է իրրեւ միհրեան կամ մեհրեան, այսինքն միհրական¹: Նրա անունով էր կոչվում հայ ամիսներից մէկը Խօթերարդը — Մեհեկանը կամ Մեհեկին²: Մեր դրականութեան մէջ հետքեր կան, որոնք վկայում են, թէ այս ստածուն էր բնծայուած ամէն ամսուայ օրերից մէկը, ութերորդը, որ նրա անունով կոչվում էր Միհր³: Միջնորդարար կամ ոչ, նրա անունն էր կրում մի քաղաք Աղուանից աշխարհում — Միհրաւանը⁴: Նայն այս Աղուանից երկրի

1 H. ԾԱՍՈՒ. 53: De-Lagarde-ը նշեցէս կոչում է Միհր անուն հետ. իսկ Հ. Հիւբշմանը համարում է չապաղացուած: H. Hübschmann, "Armenische Grammatik", I, Leipzig, 1897, էջ 194:

2 Hübschmann, "Arm. Gr." 194 ու Հր. Աճառեան. "Անուանք հայկական ամսաց", "Բազմավէպ", 1897, էջ 394: Հմմտ. Ղ. Ալիշան, "Հին հայաստանի Հայոցի վեներեմի 1895, էջ 141:

3 Ղ. Ալիշան, "Հին հայաստան", 143:

4 Մուխրիկ Կաղանկատու աղայ "Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ղուկաս, մատեն. Ը, Թիֆլիս, 1913, գիրք Բ. ՂԼ. ԺԼ, էջ 195—196: — "Միհրան . . . շինեաց յիւր անունը քաղաք մի՝ կոչելով զնա Միհրաւան": Այս "յիւր անունը" պատմագրի բացատրութիւնն է: Քաղաքը կարող էր կոչուած լինել հենց Միհր աստծու անունով: Հետաքրքրական է, որ ոմանք նաեւ վանայ միս անունը — Շամիրամակերտ — ստուգարանել են իրրեւ. Շահ — Միհր — կերտ: Հմմտ. Ստ. Կանայեանց, "Ջոջանց տան թատնոյ ծոեր վեպի պատմականը" Վարդարշապատ, 1907, էջ 50: Ուշագրում է, որ այս ստուգարանութիւնը հաստատում է կարծեցեալ Շապուհը, որի "Պատմութեան մէջ վանը չորս անգամ կոչված է" "ամուրն Շամիրայ", "քաղաքն Շամիրայ" ու "ոստանն Շամիրայ": Շամիր — Շահ-Միհր: Տեսէք Շապահայ Բաղրատունայ "Պատմութիւն", Էջմիածին, 1921, էջ 47, 71, 74, 85:

իշխող տաճարից մէկն անուանուած էր Մի-
հրական կամ Միհրեան¹, իսկ Սիւնիքում
յիշխում են Մահաւանեանք²: Միհր անուանու-
է կոչվում ոչ միայն Աղսանից երկրի նա-
խարարական տներից մէկի հիմնադիրն, այլ
և նոյն իսկ մէկ եպիսկոպոս, այն էլ մինչև
անգամ է. դարում, այսինքն՝ քրիստոնէսու-
թեան մուտքից մօտ երկուս ու կէս դար յե-
տոյ³: Վերջապէս տակիքներս ընդարձակե-
լով պէտք է շեշտենք, որ հայ գիցարանի
(պանթէոն) ոչ մի ոտուած ոյնքան հեա-
քեր չէ թողել հայ անձնանունների բաղադր-
քում, որքան հուր-արեւ Միհրը: Ինչ խօսք,
որ անուան այս բաղադրաբանի հեաքերը Միհր
ոտածու պաշտամունքի երկրածառը ոտ-
րածման անժխտելի տղայուցներ են⁴:

Նոյնքան ուշադրաւ է Միհր անուան փո-
փոխակներին ոտուար բաղադրանաթիւնը:

1 Ասղանկատու աղի. Բ. Ժ. 195, Գ. Ի. Գ. 386—387:

2 Սահաւանա Օրբէլեան, «Աստուծո թիւն նահանգին
Սիսական», Ղ. Կոստ. մատեն. Գ. Թիֆլիս, 1911, ԳԼ. ՀԱ.
էջ 490:

3 Ասղանկատու աղի. Գ. Ի. Գ. 387 ու Բ. Ծ. 318:

4 Անուշը, որ հիմա էլ որոշ մշակութի նշանադրոյ
է, անշափ մեծ նշանակութիւն է ունեցել հնում, որքան
եա ենք գնում դէպի սրտամաթեան հնադրոյն շրջաններն,
այնքան մեծանում է անուան կրօնական-հմայական բնոյ-
թիւ. «Անուշը փայրենաւ ամենաթանգ ստացուածքն է ու
Վարդենիների կարծեքով «Բասերն իրերի հոգիներն են,
նրանց տիպարները. նրանք ներգործում են իրեր. կեն-
դաւի էակներ», II. Лафарг, «Экономический детерминизм»,
Москва, 1923, էջ 166: Անունների կրօնական-հմայական
նշանակութեան մասին տեսէք Ferdinand Justi, «Iranisches
Namenbuch», Marburg, 1895, էջ IV—VII:

Այս երևույթն անստան, արեմն եւ հնամ
պաշտամանքի ժողովրդականութեան հետե-
ւանք է անշուշտ, մի ոչնդիտի ժողովրդա-
կանութեան, որի մնացորդները քարաակե-
ւում են դարեր ու հազարամեակներ շարու-
նակ նոյն իսկ քրիստոնէութեան տիրապե-
տութեան շրջանում :

Մեր ձեռքի սակ ունեցած ողբիւրներով
սու այժմ կարող ենք նշանակել Միհր անուն
հետեւեալ փոփոխակները :

1. Միքեր — «Միթերեանց էին քարմք
Պարսից»¹ :

2. Միքր — Միթրոզան-Թորզան դիւղի
հնադույն անստան մէջ, որ պահել է Աղա-
թանդադոսի արարելէն թարգմանութիւնը² :

1 Հ. Բակարով, Տաշեան, «Սուսի գաւառի հայե-
րէն լեզուի Անդիր ժամանակք», Վիեննա, 1920, էջ 562,
ծան. 1: Եւ Լալայեան «Գեղարքունիք», Թիֆլիս, էջ 60,
մի արձանագրութիւն ունի «Մեթոր», Կ. Արստանեանց
Վիմական Տարեգիրք, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 134,
արձ. 1291 թ./ձ ունի «Մեթար», Ստեփանոս Վ. Միթիմա-
րեանց «Սարգսգրութիւն . . . Այբի վանաց սրբոյն Գե-
ղարդայ», Վաղարշապատ, 1873, էջ 13, ունի «Ես մի Թո-
րոս», որ Մանկունին «Այբի վանք կամ Գեղարդաց վանք»,
Վաղարշապատ, 1871, էջ 19, կարդացել է «Ես Տի-
թորոս», Բենք ուղղում ենք «Ես Միթոր», Երգեղը
յետին դարերի սարքեր անձանց այս Սեթոր, Մե-
թար ու Միթոր անունները կապ չունեն Միթրա-Մի-
հրի հետ :

2 Н. Марр, „Крещение армян, грузин, абхазов и ала-
нов“, СПб, 1905, էջ 119: «Մերառութիւն հայոց, վրաց
աբխազաց եւ ալանաց», թարգմ. Յուսիկ արք., Վաղար-
շապատ 1911, էջ 53, 119: Հմմտ. Ստ. Աանայեանց, «Սուս-
իայ ծոեր վեպի երեք փոփոխակ», Վաղարշապատ, 1910,
Յառաջարան, էջ 11:

3. Թոր — Միթորդանի հայկական ձևի — Թորդան անուն մէջ, որ հանրաշայտնի է մեր գաղական գրականութիւնից:

4. Միհր — Միհր տառաւած¹, Միհր Եղիակոպոս Աղւանից, է. զարում², Միհր Արտաշիր, Սիւնեաց աէր³, Միհր Շապուհ Արծրանի⁴, Միհրան Թուրքայ սրդի, Սիւնեաց աղաւ ժ. զարում⁵, Ներսիս-Միհրի վանք Աղւանքում⁶, Միհրս Դիմաքսեան⁷:

5. Միրի — Միրհ տառաւած⁸, Միրհ Աղւանից իշխան⁹, Միրհեան տաճ Աղւանքում¹⁰, Միրհական տաճ նոյնակ¹¹, Միրհաւան քաղաք նոյնակ¹², Միրհաւրա հայ մարդ¹³, Միրհաւրիկ հապարապետ, Աղւանից իշխան¹⁴, Միրհաւան Աղւանից թագաւոր:

¹ Մոմփիսի Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Ռ. Բրեկեան եւ Ս. Յարութիւնեանց, Տիպիս, 1913, Գ. ԺԷ, 276: Սերէոսի «Պատմութիւն և Հերակլի», Գլուխաւ մասին, է. Թիֆլիս, 1912, Գ. 4, 58 եւ այլն:

² Կաղանկատուացի, Բ. Ծ, 318:

³ «Գիրք ինքնոյ», Թիֆլիս, 1901, էջ 78: Օրբելեան, ԺԳ, 51, ԻԲ, 91, ԻԳ, 92, ԻԴ, 97:

⁴ Ղազարայ Փարպեցւոյ «Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեանց, Բ. 5 լիթ, 71:

⁵ Օրբելեան, ԼԹ, 208:

⁶ Կաղանկատուացի, Գ. ԺԷ, 354:

⁷ Սերէոս, Գ. ԺԷ, 100—101:

⁸ Խորենացի, Գ. ԺԷ, 276 ծանօթ:

⁹ Կաղանկատուացի, Գ. ԻԲ, 385:

¹⁰ Կաղանկատուացի, Գ. ԻԳ, 387:

¹¹ Կաղանկատուացի, Բ. ԺԷ, 195, Գ. ԻԳ, 386:

¹² Կաղանկատուացի, Բ. ԺԷ, 196:

¹³ Ղալչեան «Գեղարքունիք», 66. — «Հաւրն Իւրոյ Միր Հաւրային», ա ղլչլի «Միհհաւրային»:

¹⁴ Կաղանկատուացի, Բ. ԻԶ, 103: «Կանոնգիր»:

ւոր¹, Ձար-Միշր կամ Ձառ-Միշր Աղոււանից իշխան²:

6. Մրհ-Մրհատան թաղաւոր Աղուանից³:

7. Միր — Միր հայ մարդ⁴, Միրան Սիւհեաց տղաւ⁵:

Հայոց, իմրեց Բրաէն Ղլաճեան, Թիֆլիս, 1914, էջ 197. Հ. Տաշեան, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», Վիեննա, 1895, էջ 654, — «Հմիր-Հաւրիկ»:

1 Կիրակոսի Գանձակեցոյ, «Պատմութիւն Հայոց Ղուկ. մատ. Գ», Թիֆլիս, 1910, էջ 182: Գանձակեցոյ այս հատուածը խիստ աղտաղուէլ է. տպուած է. «Յաղաղան, Միրհատան, Սասորասաէս, Վաղէն, Պէտք է ուղղել ըստ Կաղանկատուացոյ, Բ. ԺԵ. 51: «Վաչաղան, Մ(ի)րհատան, Սատոյ, Ասայ, Եստապէն»:

2 Կաղանկատուացի, Բ. ԺԵ. 197, Գ. Ը. 344, Գ. Ժ. 349, Սամուէլ Անեցի «Հաւաքմանցի ի գրոց պատմաւորաց», հրատ. Ա. Տէր-Միքէլեան, Վաղարշապատ, 1893, ծանօթ. 28, էջ 286:

3 Կաղանկատուացի, Ա. ԺԳ. 51: Միշր անուան ի ձայնաւորի սղուծով կազմուած է «Մհրական մեհեան», իսկ «Միրհոն ձեռք»՝ «Մրհական մեհեան», — Ազաթանդէղոս, ԾԺ. § 790, էջ 411 ու ծանօթ.:

4 «Վիմական», 179, արձ. 1563 թ. — «Ես Աղարեկի որդի Սմբատայ Միրին հոգն իմ հայրենիք էր, իմ սրտով տուի ի սր. ու խոս Գանձատարայ»: Հրատարակիչը Սմբատն ու Միրը մէկ անձ կարծելով յատուկ անունների ցանկում գրել է «Սմբատ Միր» կամ «Միր Սմբատ»: Աւղղելի՝ «Ես, Աղարեկի, որդի Սմբատայ, Միրին հոգն . . . տուի եւ այլն»:

5 Օրբելեան, ԿԶ. 418, «Վիմական», 117, արձ. 1274 թ./Ը. Միրան անունը կազմուած է Մի(հ)րանից՝ հիւանկմանը: Այս ձեւով (Միր-դառ, Միր-ուան, Միր-իան) շատ զարձանական է վրաց մէջ: Տեւէք Ա. Մելիք Սէթ-Բէկի յօդուածը «Եւրոպայի Կ. Մհրի հեռքերը Վրաստանում»՝ «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտին, Ա—Բ դիրք, Վաղարշապատ, 1921—1922, էջ 98: Միշր-դատի փոխարէն Միր-դատ ունի նաեւ Գանձակեցին, Բ. 56:

8. Ամիր — Ամիր-Ներսէ՛ն Սիւնեաց իշխանորդի, Վառա՛կ Սիւնու աղա՛ն¹, Ամիր-դաս Բճնեղի² :

9. Մեհեր — Մհեր Մամիկոնեան Տարօնի իշխան³, Մէհէրեան Պոզոս վարդապետ Ասրնճեցի ի Մուշ դատաւ, Վնեակի Միւթարեան, ԺՂ. դար :

10. Մեեր — Մհեր Ասիւծաճեւ կամ Մեծ Մհեր, Մհեր Պատիկ կամ Մհերիկ, Մհերի դուս Վանում, Մհերի տաղան (\equiv Սասուն)⁴, Մհերի բերդ Սասնում⁵, Մհերի ասճ Սասնում⁶ :

11. Մեիր — Մհեր տոտում⁷, Մհեր-կան մհհեան⁸, Մհերեան, Հալ ճարա⁹, Մհհրաժան Արծրունի Դ. դարում¹⁰, Մհհրա-

¹ Փարպեցի. Բ. § Իր. 55, «Arm. Gr.», 57 ու Justi. 3 ու 14: Հմմտ. վրացական — «-մհհր-ան — Ա-միր(ան) ա-նուան հետ :

² «Վիմական», 109. արձ. 1266 [Ժ./ա] Թերեւս նոյն այս անունն է նաեւ «Վիմական», 63. 1220 [Ժ./ա արձանա-դրութեան մէջ «Աւել-դասն ձեւով. ուղղելի՛ Վիել-դաս (\equiv Ամիր-դաս — Ամիր-դաս) :

³ Արիւն «Հայապատում», Վիեննայի, 1901. էջ 396 — 397. Կանայեանց «Զոհանց տան սրտամականր», 28 ու Մ. Արեղեան «Հայ ժողովրդական վեպը», Թիֆլիս, 1908. էջ 88 :

⁴ Գարեգին սարկաւազ «Սասնայ ծաեր», Թիֆլիս 1892. էջ 1 :

⁵ Արեղեան «Հայ ժող. վեպը», 47 :

⁶ Արեղեան, նոյնը, 18. ծանոթ. 1 :

⁷ Խորենացի. Գ. ԺԷ, 276 ծ. :

⁸ Աղաթանգեղոս. ՃԺ, § 790, էջ 411 ծ. :

⁹ «Վիմական», 104. արձ. 1262 [Ժ./ա] :

¹⁰ Խորենացի. Գ. ցանկ. 253. Գ. ԻԺ. 292. Գ. ԻԵ. 300 ու Դաւ. Բաղճանու. Գրաթխանակերպիցի «Պատմութեան» :

ժան Արծրունի Ը․ դարում¹, Մեհրունիք նախորարական տոհմ Հայաստանում², Մեհր-Շապուհ Արծրունի Ե․ դարում³,

12․ Մերի — Մերսութան Արծրունի, եղբայր Ազանայ⁴, Մերսունիք՝ նախորարական տոհմ⁵, Ներս-Մերսայ կամ Ներս-Մերհի վանք Այստանից աշխարհում⁶,

13․ Մեր — Մերսութան Արծրունի Դ․ դարում⁷, Մերսութան Արծրունի, Պարսաուլի ժողովին մասնակցողն Ը․ դարում⁸, Մեր-Շապուհ Արծրունի Դ․ դարում⁹, Մեր-Շապուհ

Թիւն Հայոց, Ղուկ. մատ. Ե. Թիֆլիս, 1912, էջ 50, 51
Կաղանկատուացի, Ա. Ժ, 38--39:

1 Ղե. ռնգեայ վ. «Պատմութիւն Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, Խ. 162—163:

2 Սոփերք Հայկականք, Զ. «Պատմութիւն և Ներսիսի պարթեւի Հայոց հայրապետի», վենետիկ, 1853, էջ 36. Հմմտ. Н. Адонис, «Армения в эпоху Юстиниана», СПб, 1908, էջ 258:

3 Թովմայի Արծրունեայ «Պատմութիւն ասնն Արծրունեայ», հրատ. Բ. Պատկանեան, Ս. Պետերբուրգ 1887, Բ. Ը, 84:

4 Փարսեցի, Բ. ԸԳ, 63:

5 «Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց եւ վրաց», Մագրատ, 1775, էջ 64:

6 Կաղանկատուացի, Ա. Ը, 19, Գ. Ը, 343, Գ Թ, 347:

7 Կարին «Պատմութիւն վարուց եւ մահուան և Մեսրոպայ վարդապետի», Ղուկ. մատ. ԺԳ, Թիֆլիս, 1913, էջ 49, Խորենացի, Գ. ցանկ, 253 ծ., Գ. Ը, 300 ծ., Գ ԸԳ, 301 ծ., Գ. Ը, 302 ծ., Սանփանոսի Տարօնեցայ Ասողկան «Պատմութիւն արեգեբական», Բ. տպ. Ս. Պետերբուրգ, 1885, Բ. ա, 70—71:

8 «Կանոնգիրք», 166:

9 Թ. Արծրունի, Ա. Ժա, 67:

Արծրունի Ե. դարում¹, Մեր-Շապուհ Եղիս-
կապոս Մամիկոնէից Չ. դարի սկիզբներին²,
Մեր-Շապուհ Եղիսկապոս Մամիկոնեանից Չ.
դարի կէսերին³, Մեր-Շապուհ Ի Շինական
(= Ի Զինական?) հալ նախարար Չ. դա-
րում⁴:

14. Մեհ - Մեհառ Սնձեւացի իշխան⁵,
Մեհեկան կամ Մեհեկի, ամիր հայոց, Մեհ-
նունեաց արիք⁶, Մեհնունեաց Թէմրա Եղիս-
կապոս Չ. դարի սկիզբին⁷, Մեհնունեաց Թա-
ղես Եղիսկապոս Չ. դարի կէսերին⁸, Պեհ-
նունեաց Սհարան Եղիսկապոս Է. դարի սկիզբ-
ներին⁹, Մեհնունեաց Սամուէլ Եղիսկապոս
Է. դարի կէսերին¹⁰, Մեհաժան Արծրունի
Դ. դարում¹¹, Մեհաժան Արծրունի Թ. դա-

1 Թ. Արծրունի, Բ. Բ., 81:

2 «Գիրք թղթոց», 41—48. հմմտ. Երուանդ Վ.
Տէր-Սինասեանց «Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւններն
ասորոց եկեղեցիների հետ», Էջմիածին, 1908, էջ 82—83:

3 «Գիրք թղթոց», 52, 55, 62, 70, 72, 73 ա. 76.
հմմտ. Տէր-Սինասեան, 113, ծանօթ. 1:

4 «Գիրք թղթոց», 74:

5 Փառաստի Բիւզանդացի ոչ «Պատմութիւն Հայոց»,
հրատ. Ք. Պատկանեան, Ս. Պետերբուրգ, 1883, Գ.
Ժ, էջ 88. հմմտ. Կանայեանց «Զոջանդ ասն պատմու-
կան», 49:

6 Զենոր Գլակ «Պատմութիւն Տարօնաց», Բ. ասղ.
Վենետիկ, 1889, էջ 48:

7 «Գիրք թղթոց», 42:

8 «Գիրք թղթոց», 70, 73:

9 «Գիրք թղթոց», 146, 149, 151:

10 «Կանոնգիրք», 130:

11 Թ. Արծրունի, Բ. Ժ, Ժ, 62—67, 69, 70:

բում¹, Մեհենդակ Ռչաունի Դ. դարում²,
Մեհեն Ռչաունի³, Մեհեկ, անձնանուն⁴:

15. Մահ — Մահեան, Սիւնեաց աղաւ՝
ԺԱ. դարում⁵, Մահեան, Սիւնեաց աղաւ՝
ԺԲ. դարում⁶, Մահեան Ջուրջեանց, Սիւ-
նեաց աղաւ ԺԳ. դարում⁷, Մահեանեանք,
Սիւնեաց աղաւստում⁸:

Վերայրեալ վաթսուինից աւելի զէպրե-
րում Միհր անունը յեղյեղութեամբ է 15 ձեւե-
րով, որոնք են. Միթեր, Միթր, Թոր, Միիր,
Միրի, Միր, Ամիր, Մեհեր, Մեիր, Մեիր,
Մերի, Մեր, Մեհ ու Մահ: Վարիանտների
այս խտարկումից յետոյ մեզ մնում է անց-
նել նշած խմբերի ստացարանութիւններին
ու որոնց փոխադարձ կապին՝ համադրու-
համար, որ յիշեալ ձեւերն իրար Միհր անու-
ան հաջադի փոխադարձներն են⁹:

¹ Թ. Արծրունի, Բ. Գ. 109:

² Փաստաս, Գ. Է. 15. Գ. ԺԳ. 38. Գ. ԺԲ. 40.
Գ. Դ. 61:

³ Փաստաս, Գ. ԺԵ. 88:

⁴ Արիւն «Հին հասարակ», 141. Հմմտ. Մ. Պէշիկ-
խանլեան «Տաղեր», Թիֆլիս, 1903, էջ 114. — «Եւ դու,
Մեհեկ, կու լա՞ս անցոյս»:

⁵ Օրբելեան, Կ. 328, 330:

⁶ Օրբելեան, ԿԱ. 337:

⁷ Օրբելեան, ԿԵ. 366:

⁸ Օրբելեան, ՀԱ. 490:

⁹ Միհր անունն ու որա հետ կապ ունեցող անուն-
ների փոքրիկ շանկեր ունեն Hübischmann, «Arm. Gr.»
52—54 ու 507, եւ Տաշեան «Ռուսումն դասական հայե-
րէն լեզուի», 562 ու 675—676: Մեր զանկը կազմելիս գի-
տակցարար դուրս ենք հանել Միհրի անունը կրող այն
ստորագրիւնների (պարսիկ, վրացի, ասորի եւ այլն) անուն-

2.

Այս տասնեւհինգ խմբերի միջից Միթր (1), Միթեր (2) ու Թուր (3) ձևերի ծագումը լիզուարանօրէն ապացուցուած եւ անկիւնելի է :

Ներք. սրանք յիշուած են մեր մատենագրութեան մէջ : Հանել ենք, սրովհետեւ այն փաստից, որ օտարազգիին Միհրի անունն է կրում, ոչ մի եզրակացութիւն չի կարելի անել հայ կրոնի պատմութեան համար : Միհրանուն օտարազգու յիշատակութիւնը կրօնապատմական նշանակութիւն չունի : Սակայն այս յիշատակութիւնն արժողութիւն ունի մի այլ տեսակէտից : Երբ մատենագիրը մէջ է բերում մի օտարազգու անուն, նա տալիս է կամ հարազատօրէն այն, ինչ որ լսվում է միջավայրում, եւ կամ այն, ինչ որ ինչն է կարողանում ըսել : Երկու դէպքում էլ նրա վերաբերմամբ, որ չստանէր կրօնապատմական նշանակութիւն, այժմ ստանում է լեզու ապատմական կարեւոր արժողութիւն : Նրանից մենք իմանում ենք, թէ ժամանակակից հայերն ինչպէս էին արտասանում այս կամ այն անունը :

Մեր մատենագրութեան մէջ յիշուած ու Միհրի անունը կրող օտարազգիների անունները զտա-զտակամ տեսնում ենք, որ նրանց մեծամասնութիւն, պատկանում է 4րդ, այն է Միհր խմբին : Այս կարգի անուններն են. Միհրան (գաւառ. խորենացի, «Մատենագրութիւնք», Բ. տպ. վ. Ենեաթի, 1865, «Աշխարհացոյց», ԱԼ, 613), Միհրան (անձնանուն. խորենացի «Պատմութիւն», 231, 282 եւն, Փարսեցի, 132, 133 եւն, Սերեոս, 41, որի ծանօթութիւնն ունի «Միհրհան», Կապանկատուցի, 23 — Միհրեան, իսկ 37, 196, 195՝ Միհրան, Օրբելեան, 63, 64, 65, 66), Շապուհ-Միհրան (Փարսեցի, 146—150), Միհր-Խոսրով (Յովհաննու Մամիկոնեանի «Պատմութիւն Տարօնայ, Բ. տպ. վ. Ենեաթի, 1889, էջ 49), Միհր-Ներսէս (Փարսեցի, 39, 40, Օրբելեան, 58, 61, 159), Միհր-Վնիսապ (Փարսեցի, 160, 162, 163), Բրդ-Միհր («Գիրք թղթոց», 133, 138), Զառ-Միհր (Փարսեցի, 118 եւն, Ասողիկ, 80), Վահ-Միհր-Շապուհ (խորենացի, 349, Կանձակեցի, 35, Օրբել-

Նոյնքան տկնյայտ է Միհր (4) ու Միրհ (5) ձեւերի համազօր լինելը: Մրհ (6) ձեւը ծաղում Միրհ ձեւից, ի ձայնաւորի անկմամբ, որ ծանօթ իրողութիւն է հայերէնում: Մրհաւան անունը, որի մէջ տեւում ենք Մրհ ձեւը եւ որը յիշում է Կաղանկատաւացին, մի ալլ պատմադիր, Գանձակեցին, ինչպէս արդէն տակ ենք, գրում է ասանց ի ձայնաւորի սղման, լրիւ Միրհաւան:

Միր (7) ձեւը ծաղել է նոյնպէս Միրհ-ից (5)՝ այս անգամ հ հնչիւնի անկմամբ: (Բառի վերջում պատահապ այս հ-ն չի արտասանւում նաեւ աշխարհարարում մի քանի բառերի մէջ. օրինակ, աշխարհ, խոնարհ բառերն արտասանում ենք աշխար, խոնար:)

Միրով կազմուած անուններն աւելի յաճա-

ւան. 57) ու Միհրդատ (Խորենացի, 94, 127 եւն, Դրասխանակերացի, 25, 29, Ասողիկ, 35, 39, 40, 63): 58Է, այն է Միրհ խմբին պատկանում է Միրհեան (= Միհրան) անունը (Սերէս, 41 ծ., այլ եւ թերեւ Միրհ-Որմիզդ (= Գիւր թղթոց, 41), որ կարող է Միր-Հորմիզդ եւ լինել (Հորմիզդ Որմիզդ պարսկական ձեւն է. հմմտ. Justi, 7 - 10): 78Է, այն է Միր խմբին՝ Միրդատ (= Միհրդատ), որ անի Գանձակեցի, 56, այլ եւ համարեն յիշեալ Միր-Հորմիզդը: 128Է Միրհ խմբին՝ Մերհե անգակ (Սերէս, 46): 138Է Միր խմբին՝ Մեր-Սերտիս (Կաղանկատաւացի, 127, 128): Վերջապէս 148Է Միր խմբին պատկանում է Միհեանի անունը, որ պահել է Ասողիկը (էջ 112):

Այս ցանկը լրի չէ, բայց եւ այնպէս ցոյց է տալիս, որ օտարազգի անունների արտաբերութեան ժամանակ եւ Միհր անունը հոյ բերանում ստացել է տարբեր ձեւեր, եւ այս ձեւերն են՝ Միրհ, Միր, Միր, Միրհ, Միր ու Միհ:

խաղէպ են վրացերէնում (Միր-դաս, Միր-
ուան:) Տ-րդ. ձեւն — Ա-միր — ծագում է
7-րդից — Միր ձեւից՝ նախաձայն ա հըն-
չինի յաւերժամբ, մի Երեւոյթ, որին հան-
դիպում ենք ոչ միայն արիւնքերէնում ու
վրացերէնում, այլ և հայերէնում ու պարս-
կերէնում: (Հայերէնում, օրինակ, Ռասամ ու
Ռասամ անանները դարձել են Ա-սսամ ու
Ա-սասամ, իսկ պարսկերէնում Հրուդեն-
Ֆրիդունը՝ Ա-Փրիդուն և Պզատտն-Պրատտ-
նը՝ Ա-Փլաթտն:)

Մեհր (9), Մերհ (12), Մեր (13) ու
Մեհ (14) ձեւերի նոյնաթիւնն ու Միհր անու-
նից ծագած լինելն արացուցվում է նրանով,
որ այս բոլոր ձեւերը Երեւան են գտլիս Մե-
հրութան անուան վտարակների մէջ. — Մե-
հրութան, Մերութան ու Մեհութան: Այս
բոլոր անուան Երկրորդ բառի, այն է՝
«ժան»-ի մասին տարրեր կարծիք սւնին Հիւ-
բշմանն ու Մարքուտարը, սակայն Երկուսն
էլ համաձայն են մի կէտում, որ այս բոլոր
անուան առաջին բառը — Մեհր, Մերհ, Մեր
կամ Մեհ — ոչ այլ ինչ է, բայց Եթէ Մի-
թրա-Միհր անունը¹: Մեհր, Մերհ ու Մեհ
ձեւերի մասին նոյնն արացուցվում է նաեւ
Մեհրեանդակ, Մերհեանդակ, Մերհեան
(= Մերհեան [ղալ]), Մեհեանդակ (= Մե-
]ր[հեա]նդակ) ու Մեհեն (= Մե[ր]հ[եա])
անուան ստուգարանութեամբ: Այս անուան

¹ Hübschmann, «Arm. Gr.» 52—53 ու 507.

պարսկերէն ձևն է Mihra-vandak, հին պարսկերէն Mithra-bandaka, որ նշանակում է Միհրի ծառայ, Միհրի «բանդա», Միհր-«զուլի»¹:

Մեհեր (10) ու Մհեր (11) ձևերի մասին պէտք է ասենք հետեւեալը: Դեռ եւս 1864 թուականին Մկրտիչ Էմինին լայտնի էր, որ *Muxp* есть *Meher*, *Mithra* или *Mithras* древних². Մ. Էմինը գիտակցել է, որ մեր Միհրը հների Մեհեր տառն է: Այստեղից շատ հեշտ էր հակառակը եղբակացնել եւ ասել, թէ սուրեմն մեր Մեհերը կամ Մհերն էլ հին Միհրն է, մի բան, որ դժբախտաբար չէ արել: Էմինից մօտ 30 տարի քիսայ ֆերդինանդ Յուստին էլ չեղտել է, որ Միհրդատ անունը հին պատմիչների մօտ պահպանուել է նաեւ *Μεσρῑότης* ու *Meherdates* ձևերով³: Սրանից կարելի էր կոահել, որ Մեհեր կամ Մհեր անունները Միհր անունի վտարիտակներն են: Վերջապէս 1907 թուականին տաջին անգամ մեր բանասիրութեան վստահաւոր Ստեփան Կոնոյեանցին վիճակուեց մատնանշել եւ ստացուցել, թէ մեր Մհերը Միհր արեւական է⁴: Կոնոյեանցի այս գիւտով ոչ միայն մեր ժողովրդական վէպը կոտորեց միհրապաշտու-

¹ Hübschmann, "Arm. Gr.", 52:

² ЭМНН, 8 ու 26:

³ Justi, 202 ու 213:

⁴ Ստ. Կոնոյեանցի «Զոջանց տան պատմականը»:

43 ու 50 եւ նոյնի «Սասմայ ծաեր վէպի երէք փոփոխակ» էջ 12-1:

թեան հետ, այլ և հալ միհրաբանութեան հարկոյնները շատ ու շատ ընդլայնուեցին:

15-րդ — Մահ — ձեռք նայնուէս Միհրի փափախակն է մեր կարծիքով: Մահեան անունը, որի մի այլ ձևն է Մեհեան, ծաղկել է Միհր անունից: Այս ծաղումը կարելի է բացատրել երկու կերպ: Մէկ բացատրութիւնը Մեհեան անունն համար տուել է Յուստին, ըստ որի Մեհեան = Mitnapan կամ Mithrapan (պահաւերէնում Mitn = Mithra-Միհր)¹: Սակայն բացի սրանից, կարելի է տալ ուրիշ մեկնութիւն էլ. Մեհեան անունը կարելի է ըզիւցնել դարձեալ Մեհրեանդակ (= Mithrabandaka) անունից ալայէս. Մեհեան = Մե[ր]հեան[դակ]: Այս եթէ ոչ տեւի, դոնէ նայնքան հնարաւոր փափախակ է, որքան էին Մեհեանդակ ու Մեհեն փարիանուները: Մեհեանից շատ չէ տարբերում Մահեանը, որից էլ տառք է եկել Մահեանեան տոհմաներ: Որ Մահ ձևն իրօք և ոչ ենթադրարար նայնուէս հաւատար է Միհրին սպառնացում է հետեւեալով, յոյն պատմահեներ ուսէլ. Էն Միթուան Մեհր հ. անունն երկու ուշադրաւ փափախակ — Μετράνοσ ու մանուանդ. Μετράνοσ, այսինքն Մէ-ալրան ու Մալրան, որոնց սկզբնական ձեռք կարող է լինել Մէահրան ու Մահրան: Այս Մահրանի (= Միհր-ան) մէջ Միհր անունը պահպանուել է Մահր խիստ հերարգրական

¹ Justi, 208.

ձեռով, որից վերջածայնն ը հնչիւնի անկմամբ ստացուել է Մահ, որանից էլ Մահեւան ու Մահեւանեանք¹ :

Վերջում տառնձնացնելով՝ մի երկու խօսք էլ տանք յատկապէս Մեհնունիք տաճմանտան ստուգարանութեան մասին : Այս տանիք կարող է ստուգարանուել իրրեւ :

1. Մեհ[ե]ն ունիք՝ Մեհեն անունից, ինչպէս Բաղրատ ունիք, Արշակ ունիք եւ ուրիշ,

2. Մեհ[եւ]ն ունիք՝ մեհեւան բառից,

3. Մեհ ունիք՝ Բցնունիք, Վարամնունիք, Մեհնունիք անունների ձայնական նմանութեամբ,

4. Մեհր ունիք, ինչպէս որ տանն Սուփերփն ու Մարտայ երկրք² այս պայքում Մեհրունիքը դառնում է Մեհնունիք կամ՝ երկրորդ ն-ի յետագարձ ապրեցութեամբ եւ կամ՝ տաննց այս ապրեցութեան, երբ Մեհր անունն անկախօրէն փոխվում է Մեհն-ի³ :

¹ Ա. Մ. Գեւորգեան մ' Մահ բառով բարդած անունները կարող են կազմած լինել պարսկերէնն Mah (= լուսին, հայերէն՝ մահիկ) բառից : Տեսե՛ք Justi, 184 ա. հետեւեալները : Բառերի մէջ կամ մերջում հ հնչիւնի կողքին ր-ի անկման փայլուն օրինակներ են հայերէն մահ (= մարհ, մահր) ու պահ (հմա, պարհակ) բառերը : Hübschmann, "Arm. Gr.", 217, 472 ա. 513 :

² Սոփերք, Ջ. էջ 36 ա. "Ալաամութիւն մնացորդաց հայոց եւ վաղոյն" 64 :

³ Պարսկերէնում ր-ի ն-ի փոխուելն ակներեւ տեսնում ենք Վհուրամազդա ու Վաուր (սաւր, կրակ) բառերի փոփոխակներից. Ohramazd-ը (= Ahura-Mazda) դարձել է Ohrmazd կամ Ohanmazd (Justi, 9, 51, 188), իսկ Atur բառով բարդութիւնները կազմուել են նաեւ Atur

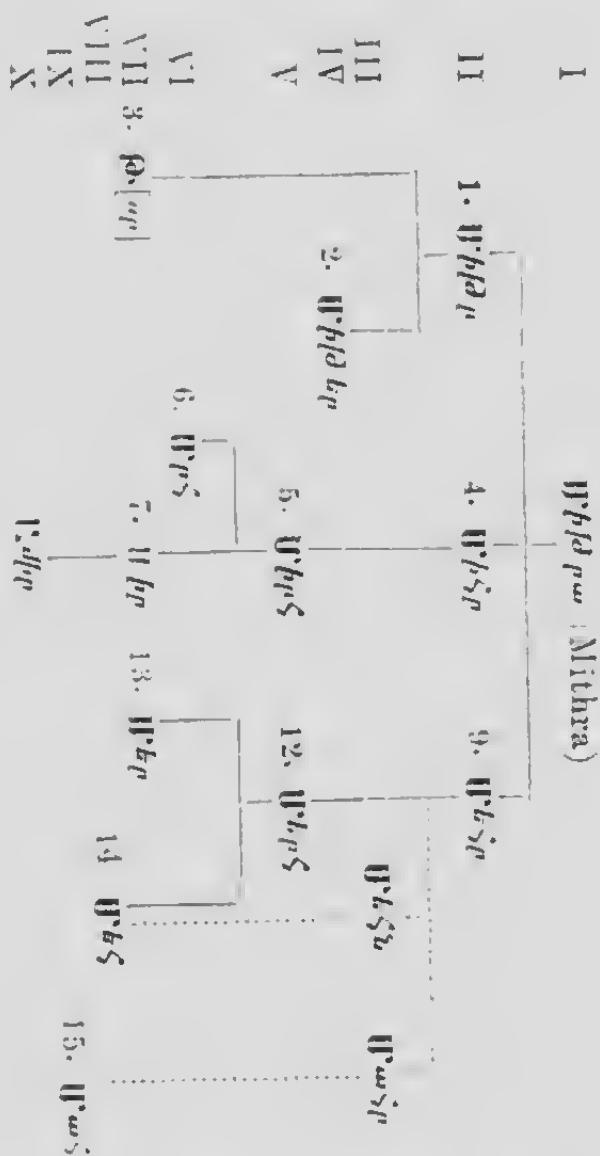
Այս շորս ստուգարանութեան ժամանակ
էլ մէջ տեղ է դալիս Միհր անունը: Արանցից
մենք գերադասութիւն տալիս ենք շորորդ
ստուգարանութեանը:

Միհր անունն 15 խումբ ձևերի փոխո-
ւարձ կապը կարելի է արտայայտել հետե-
ւեալ մօտաւոր, փարձական ճիւղադրու-
թեամբ, որի մէջ սովորական պծերը ցոյց
են տալիս սպաւնացում ծաղումն, իսկ կէ-
տանիչ պծերը՝ թէական սարնչութիւնը:

բառով (Justi, 51, 486), եւ Atr-Ormizd-ը դարձել է
Atun-Ohrmazd (Justi, 51): Մեր նի. թի տեսակէտից ա-
նկի հետաքրքրական է. որ Mithra-Mithr-Միհր անունն
փոխակերպ պահպանւում էայ Mitn՝ ձևով, որից եւ
ճապել են Mitn-ayibar, Mitn-akawait, Mitn-apan ու այլ
բարդութիւնները (Justi, 207, 208, 214 ու 503, ինչպէս
եւ Atun-Mitn անունը, որի համադրը կը լինէր Atur-Mithr
(Justi, 51): Ըստ այսմ Mithr-Mitn-ի զուգահեռ. որինակը
հայերէնում կը լինի Մեհր-Մեհն:

Ի դեպ, աւելցնելով, որ բ-ի՝ ն-ի փոխակերպ հնա-
բայերէն թիւնն ընդունելը նոր կշիռ է տալիս թ. Արծրու-
նու երկու ստուգարանութեանը, որոնցից մէկի համաձայն
Արծրունիք = Արզնու ինք (սկսած բնակութեան նախնեացն
... յԱրզն՝ կոչեցին Արծրունիք, Ա. Գ. 44). իսկ բայ մի սի
Սանասուն (= Սասուն) տեղանունը ծագել է Սանասար
անունից (ստացւ են պատճառ տարոց, որ շուեցին զինի
Վարամիւհայ եւ Սանասարայ ... յարոց տունն ինչեանք
Սանաս[ու]նեայք զինքեանս անուանեն, Բ. է. 121): Ըստ
այսմ Սասուն անուան զարդացման ողակներ ենթադրում
են 1. Սանասար, 2. Սանասուն, 3. Սանասուն, 4. Սան-
ասուն, 5. Սասուն: Չորրորդ. — Սանասուն — իրական ձևի
փայ հիմնուելով ծագել է ժողովրդական նշան դարանու-
թիւնը, թէ «Քարէ սանս սուն էք զարկել, ընթացանուն
տեղին Սանասուն, Սասուն, 2-մեծ, Արեգեան «Հայ փայ
փայլ», 48:

3762-58

Յանկը, որ մենք դրի ենք ասել վաթսու-
նից տւելի գէպքեր խմբելով եւ որն այս վի-
ճակում անշուշտ շատ ու շատ հետաւ է լրիւ-
լինելուց, կազմուած է այն միասնաւ, որ
ցոյց տալ, թէ Միհնր անունը շատ տւելի
բազմաթիւ անունների մէջ կալ, քան ասա-
ծին հայկազգից թուում է: Խմբերի ստուգա-
բանութիւններն, այլ եւ նրանց միջեւ եղած

կապը պատկերացնող ճիւղապարտժիւնն աւելի են պարզում տեսարանը՝ երեսն հաներով Միհր անուան պարպաղումն ու ծաւալումը : Այս բոլոր փոփոխութիւնները հերքում են այն մտայնութիւնը, որի հետեւանքով Միհրին մի քանի տող է նստեցնում հայ հեկմանտական կրօնի պատմաւիճան մէջ : Այն ինչ, ինչպէս տեղ ենք, հայ անձնանունների բաղադրիչ, մանուսանց հայ զիջանունների միջից քիչ անուն կարելի է մտանունել, որն աշխարհ յաճախակի, աշխարհ բաղձալան ու աշխարհ յարտաւարտումներ ունեցած լինի մեկանում : Այս անտեսումը երեւոյթն աշխարհ է անկարեւոր չէ : Անունը ոչ միայն որոշ մշակոյթի ցուցանիշ է քննահատակ, այլ ևս յայտնի պարաչքաններում կրօնական-հմայական իմաստ ունենալով՝ պաշտամունքի ու հաւատարմի անմիջական արտայայտութիւն է : Միհր անուան մեծութիւն ու բաղձալան փոփոխակներն անասորելիի տալապալի են աշխ իրապաւիճան, որ արեւի ու կրակի տառա պաշտամունքը շատ տեղի խոր է լծախանցած եղել հայ քաղաքակրթութեան ծաղիկը և նրա հաւատարմութեամբ շատ տեղի են տարբարած եղել հայ պանդուխտները, քան կարծւում է մինչեւ հիմայ : Այն հեկմանտական կրօնին թրջնամի մէկ միջավայրում, սրբախին հայ քրիստոնէական միջավայրն է, մենք պահում ենք Միհր անուան աշխարհ բաղձալան տեղանք,

որ տեսում է դարեր ու հազարամեակներ ,
տալա պէտք է երեւակայել , թէ որքան մեծ
է եղել Միհրի հմայքը մինչ-քրիստոնէական
Հայաստանում :

Միհրապաշտութիւնն , անկասկած , հայ
կրօնի դարպասցման ամենապլիտաւոր ասանցք-
ներից մէկն է եղել :

Բ .

ՄԻՆՐ ԱՆՈՒՆՆ ՆՈՐ ԿԱՐԳԻ ՓՈՓՈԹԱԿՆԵՐ

1 .

Միհր անուան մեր յիշած 15 խումբ ձե-
ւերն ունին մի ընդհանուր կոյմ , այն է՝ որ
որանք բոլորն էլ սկսվում են Ա՝ հնչիւնով :
Սակայն բացի այս կարգի խմբերից՝ Միհր
անունն ունի սւրիչ կարգի փափախականներ էլ :
Սրանց ստուգարանութիւնն ակներեւ դարձ-
նելու նպատակով պէտք է նախապէս մի
քայլ ընկրկենք՝ վերադառնալով մեզ ծանօթ
Մեր խմբին , որին պատկանում են Մեր-ու-
ժան , Մեր-Շապուհ ու Մեր-Սերուխտ ա-
նունները :

1895ին Ֆերդինանդ Յոստին է , որ Մերը
համեմատեց Միհրին¹ : Նա այս հաստատեց

¹ Justi, 208. Mithra բառի ծանօթութեան մէջ . այլ
եւ Սերուխտ թ. 1 անուան տակ : Հմեռ. Տաշեան , ԿՈՒԱՐԹԻ
Հայ. դաս. լեզուիչ , 676 :

որ միայն հայոց, այլ և պարսից մէջ գործածական տնտնեկութիւն : Նրա տեսլով, օրինակ, պարսկական Մերան, Մերեղտաձա, Մերենէն ու Մերիւրանէն տնտնեկոր նույնն են, ինչ որ Միւրան, Միւրադտաձա (Միւհրդատ), Միւրանա (Միւհրան) ու Միւրապան (Միւհրաւան, Մեհեւան) տնտնեկոր (տնդ, 203 և յոտաջ) :

Մեր-ուժան, Մեր-Շապուհ ու Մեր-Սերախտ տնտնեկորից Հիւրչմանին անձանօթ է Մեր-Սերախաբ : Նա գիտէ միայն Միւհր-Սերախտ (Arm. Gr. 54) : Բայց Մերուժան ապրեւորակին ծանօթ է, և նա էլ է այս համարում Մեհրուժան-Մեհրուժան անունի փոխառակ (տնդ, էջ 53 ու 507) : Գտնով Մեր-Շապուհ ձեւին՝ պէտք է տեսլ, որ հաշակաւոր լեզուագէտն այս պէպքում մոտենում է, որ Մեր = Միւհր, ինչպէս այս նրան յայտնի էր Մեհրուժան անունն ստուգարանութիւնից, և չի վստահում Մեր-Շապուհ փոխառակին, որ Թ. Արծրունին պահած ունի երեք տեղ, սուտի ընկրկում է և ապրակաւ տեսլով հարցնում, թէ արդեօք այս Մերչապուհը չպէ՞տք է կարդալ Ներչապուհ (տնդ, 53—54) :

Լեզուարանական մեծ հմտութիւնը Հիւրչմանի այս կէտում չի փրկել այն անհիմն տարակոյտից, որ նրա մէջ ծագել է պատմական-բանասիրական որոշ աւելալեւորին բաւականաչափ ծանօթ չլինելուց : Վեր-

ջիններին մօտեցանց ուշք գարձեալով՝ նոկարաց Էր տեսնել, որ Թովմա Արծրունու Բ, Բ, ՏԱում յիշած՝ Մեր-Շապուհը նոյն Արծրունու Բ, Բ, ՏԱում տաած Մեր-Շապուհն է, իսկ այս էլ ոչ այլ է, բայց եթէ Ղազար Փարպեցու (Բ. ԼԹ., 71) յիշատակած Մեր-Շապուհ Արծրունի մարդկուր, որը 451 թատկանին Վարդան Մամիկոնեանի գինուկիցն էր:

Թէև այս տապրութիւնն ու Յուստոմանանչիւսը զսպառութիւններն արդէն հերքում են Հիւրչմանի այն կտակածը, թէ Մեր-Շապուհ ձեռք սխալ բնթկըցում է կամ վրիպակ, սակայն տեւորդ չի լինել մատնանչիւ մի քանի նորանոր փաստեր էլ, որոնք վերջնականապէս հաստատում են, թէ Մեր-Շապուհը Մեր-Շապուհ անուն տարածուած ձեռքից մէկն է:

Այս նորանոր փաստերը գտնում ենք Հիւրչմանի Հայկերէնի քերականութիւնից (1897 թ.) շարաւարի յետոյ (1901 թ.) հրատարակուած «Գիրք թղթաց» մտգովածուի մէջ: Այստեղ երկու տարբեր վաւերացրեալում Զ. դարի սկզբին Բարդէն կաթուղիկոսին մամանակակից մի կաթուղիկոս երկու տնդում յիշուած է Մեր-Շապուհ անունով (41, 48): Այնուհետեւ նոյն մատեանի մէջ վեց գտնուող վաւերացրեալում Ներսէս Բ. կաթուղիկոսին մամանակակից մի կաթուղիկոս կօթ տնդում յիշվում է գարձեալ Մեր-

Շտապուհ անուանով (52, 55, 62, 70, 772, 73 ու 76) : Վերջնայէս կայ մի երրորդ անձ, որ չէ մասնանշուած մինչեւ այժմ. սա «Ուխտ միտրանութեան Հայոց աշխարհի» վաւարարում թուարկուած իշխաններից մէկն է, որ էլի կոչվում է Մեր-Շտապուհ¹ : Այսպիսով Մեր-Շտապուհ ձեւը «Գիրք թղթոց»ում իննը վաւարարերի մէջ գործ էածուած տասն անգամ :

Այս բոլոր տուեալները հարկադրում են, Հիւրչմանի տարակոյսի հակառակ ընդունելու, որ Մեր-Շտապուհ տարբերակը սխալ ընթերցումն է եւ ոչ ի վրիպակ, այլ Միհր-Շտապուհ անուան մի փոփոխակ, որ բաւական տարածուած է եղել իւր մասնակիին :

Մեր խմբին պատկանող անունների միջից յատուկ կարեւորութիւն է ստանում Մեր-Շտապուհ (= Միհր-Շտապուհ) անունը, որովհետեւ որոշ ուսումնասիրութիւնք երևան է բերում Մեր (= Միհր) անունն բոլորովին նոր կարգի ու անյայտ մի փոփոխակ :

Ո՞րն է այն :

¹ «Գիրք թղթոց», 74. «Գրիգոր ի Հմայեկան, Սահակ ի Արդանան... Մեր-Շտապուհ ի Շինական, Համազասպ Չինականեան...» : Մենք հաւանական չենք համարում ազնուականի «ի Շինական» հայրանունը կամ ազգանունը : Թերեւս ուղղելի՝ «Մեր-Շտապուհ ի Չինական, Համազասպ Չինականեան» :

եթէ չենք սխալվում, հալ բանասէրներից տառջին տնայամ Նիկ. Ադանցն է իւր «Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում» գրքի մէջ մտանոնչել մի ուշադրուելի տարբերակ, թէ Ղազար Փարպեցու յիշած Միհր-Շապուհ Արծրունի մարդպետը հենց իւր՝ Փարպեցու յիշած Ներ-Շապուհ Արծրունի է կամ Եղիշէ պատմադրի տառ՝ Ներ-Շապուհ Ռմբուսեան Արծրունին¹։ Ադանցի կարծիքով Нершапух есть вульгарная форма Мihr-Шапуха Ներ-Շապուհը Միհր-Շապուհի գոհնիկ ձեւն է, էջ 320։ Աւելացնենք, որ Ներ-Շապուհ ձեւը դարձածական է դեռ եւս եւս իւր տարում։

Այս Միհր-Շապուհ Արծրունի մարդպետին, որը Մ. Արծրունու «Պատմութեան» մէջ անուանվում է Մեր-Շապուհ, Փարպեցին հինգ անգամ, Եղիշէն երեք անգամ ու Կաղանկատուացին մէկ անգամ կոչում են Ներ-Շապուհ²։

1 Փարպեցի, Բ. լթ. 71 ու Բ. իդ. 45, Բ. իե. 47. Բ. իր. 75, Բ. իդ. 78, Բ. իը. 86, այլ եւ Եղիշէի «Պատմութիւն Վարդանանց», հրատ. Գ. Գալստեանի, Թիֆլիս 1912, էջ 51, 90, 147։

2 Կաղանկատուացի, Բ. ր. 127։ Ղ. Աւելանը տարբերում է Միհր-Շապուհ մարդպետին Ներ-Շապուհ Արծրունուց («Այրարատ», Վենետիկ 1890, էջ 420)։ Նորի կերպ սխալուելով՝ Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւնը Խմբագրող ու ընծայող Գ. Տէր. Մկրտչեանն ու Սոս. Մալխասեանը Փարպեցու յիշեալ հատուածը կետադրում են այսպէս. «Միջոցի գնդին կարգեր (վարդան) գլխաւոր զօտերն Արծրունեաց, եւ զմարդպետն Միհր-Շապուհ

Կալ մի ուրիշ օրինակ էլ :

Ներսէս Բ. կաթուղիկոսին ժամանակակից ու Ձ. դարի կէսերին տպրող Մամիկոնէից ու Տարօնոյ եպիսկոպոսը, որ «Գիրք թղթոց»ի մէջ եօթ տնոյամ լիչաւած է Մեր-Շապուհ տնունով, Կանոնաբարբաւում նմանապէս կոչվում է Ներ-Շապուհ¹: Նոյն ալ տանն Աստղիկին էլ յալանի է դարձեալ Ներ-Շապուհ տնունով (Բ, Բ, 83) :

Այն իրադրութիւնը, որ Միհր-Շապուհ մարդպետին ու Ներ-Շապուհ Արծրունին նոյն տանն են եւ որ ուրեմն Միհր-Շապուհ = Ներ-Շապուհ, — օտարների մէջ քաջ յալանի է Յուստուն, որն ալ մտաին խօսում է Mihr-šabor ու Neršapuh տնունների տակ՝ աշտպիտով Ագոնցին կանխելով 13 տարի (206 ա 208) :

Չնայած Յուստուն ալ տարժէքաւոր նուաճմանը՝ Հիւրչմանն ալ կէտումն էլ ստաջնորդուելով միայն լեզուաբանական կողմով ու անտեսելով պատմական բանա-սիրական տեղեկութիւնների համապատասխանութեան խնդիրը՝ Մեր-Շապուհ տնունը Ներ-Շապուհ կարգալ տալուց յետոյ ալ մի էլ մի նոր ենթադրութիւնից կառուելով՝

(Փարպեցի, Բ, ԼԹ, 71): Ստորակէտը, որ մարդպետին ու Արծրունուն երկու տարբեր մարդ է դարձնում, աւելորդ է: Արծրունեաց տէրը հենց ինքը Միհր-Շապուհ մարդպետն էր:

¹ «Կանոնգիրք», 107, հաշեան, «Ցուցակ ձեռագրաց», 270, 372, 651, 725:

հարցնում է, թե արդեօք Ներ-Շապուհն էլ Ներսէ-Շապուհից չի՞ տաջայել (տնդ., 54, 46, 57) :

Այն ինչ այս մասին խօսք չի կարող լինել : Մեր ձեռած գէպքերում Ներ-Շապուհ տնտնն անկախ հանդէս չի գալիս, որ կտակածների տեղ մնայ : Փարպեցին, Եղիշէն ու Կաղանկատուացին Ներ-Շապուհ են տնտնում նոյն այն իշխանին, որ յայտնի է Միհր-Շապուհ ու Մեր-Շապուհ տնտնում : Կանոնադրքերն ու Աստղիկն էլ Ներ-Շապուհ են տնտնում նոյն այն եպիսկոպոսին, որ «Գիրք թղթոցի» զանազան վտակապրեր կոչում են Մեր-Շապուհ : Այսպիսով, եթէ կարելի է աչտոյէս տեսլ, Միհր-Շապուհ կամ Մեր-Շապուհ տնտնները երկրաչափօրէն ծածկում են Ներ-Շապուհ տնտնը, եւ ուրեմն որոնք լիովին հաւասար են իրար :

Մեր-Շապուհ = Ներ-Շապուհ գոյութիւնը լեզուարանական տեսակէտից տարեկէի չէ : Մ հնչիւնի՝ ճի վախճանը (ուրնդ հակառակը) յայտնի իրողութիւն է :

Գիտենք, որ Սատուն — Ստանայ տեղում տեղ ժողովուրդն տնտն է Սատուն-Ստանայ : Վիմական արձանագրութիւնների մէջ Կատրաւիդէ ու Թաւթա տնտնները պահում են նաեւ Կատրանիդէ ու Թանթա ձեւերով¹ : Վաղուց ծանօթ են Նծրին = Մծրին,

¹ «Վիմական», 13, արձ. 1010թ.՝ ձ ու 157, արձ. 1312 թ.՝ ձ :

Ներկերաւ == Մաֆարդին գուգաղրաթիւ-
 ները: Մամբուան տեղանունը, որ յիշում է
 Ասողիկը (Գ. խոյ, 278) գարձել է Նամ-
 բուան, սակայն Նարիման¹: Հայտնաւորում
 մարտկանները ներկրաինո գիւղին հայ շինու-
 կաններն առաւ ևն Միկրաինո: Մադատ ու-
 նունով քամին կոչուել է նաեւ Նադատ²:
 Ղազարոս Աղայեանը վկայում է, որ Մե-
 սրտադիւր քաղաքում գրում էին Նեարու-
 փաղ³: Սիմրիհիտարցիք կրճկալին առում
 ևն Վեակեղ կամ Նեակեղ⁴: Վերջապէս յի-
 չենք, որ թիֆլիսցիք մարչ (== մարձ) բառի
 տեղ գործ ևն ածում նորչի, որ նշանակում
 է գաղար, կանաչ⁵:

Այս բոլոր առածներից հետեւում է, որ
 Միհր-Շապուհ == Մեր-Շապուհ == Ներ-
 Շապուհ թեպիտն անգրականի է իմ պատմա-
 կան — բանասիրական ու իմ լեզուաբանու-
 կան տեսակէտներով քննելիս: Ներ-Շապուհ
 == Մեր-Շապուհ == Միհր-Շապուհ գուգա-
 ղրաթիւնից բխում է մի նոր ու շատ կա-
 բուր գուգաղրաթիւն, այն է՝ որ Ներ ==
 Մեր == Միհր: Անուան գարգացման լրիւ

¹ Hübschmann, "Die altarmenischen Ortsnamen", Strassburg 1902, էջ 361:

² Ալիշան, "Հին հայաստան", ԵՄ, "Առաջին բառա-
 բան", Վենետիկ 1865, էջ 533 ու 602:

³ "Աղբիւր", մանկական ամսագիր, Թիֆլիս 1899,
 Թ. 5—6, էջ 82—83:

⁴ Հր. Աճառեան, "Հայերէն գաւառական բառա-
 բան", Թիֆլիս 1913, էջ 765 եւ 810:

⁵ Աճառեան, "Հայ. գաւառ. բառաբան", 794 ու 851:

չգթայի օգտկներն են՝ Միթրա — Միհր —
— Մերհ — Մեր — Ներ :

Մինչդեռ Միհր անուան ձևերի նախ-
կին 15 խմբերը միասին կազմում էին մի
կարգ , որ սկսվում էր Վ հնչիւնով , այս Ներ
փոփոխակը կազմում է մի նոր ու տալժմ
նոր կարգ , որ սկսվում է ն հնչիւնով : Մեր
մատենագրութիւնը , բայց Ներ-Շապուհ ա-
նունից , ուրիշ նմոյշ չէ տուել տակաւին :
Սակայն թվում է , թէ ժողովրդական բանո-
ւորութիւնը գեա պահել է մի անուն որի
տակ կարելի է նշմարել Միհր-Մհեր անու-
ան ձևերից մէկը՝ և նախահնչիւնով :

Պրոֆ . Սոյսմոն Եղիապարեանի «Օգույն
ու մարգը» գրուածքում մենք մի բարի յո-
ջումամբ հանդիպում ենք հետեւեալ շատ
նշանակալից տողերին .

«Ըստ ժողովրդական աւանդութեան Օ-
գույները սիրում էին այս զոյղ ծերայերը եւ
այդտեղից էին երկնքի աստղերը տեղահա-
նում : Այսիճի բարձրաւանդակը գտնվում է
Երեւանի ու Շարուր-Դարալապետի գա-
ւառների սահմանում : Այստեղ , Այսիճի
բարձրաւանդակի վրայ , Այսիճ գետի վտակ-
ներից մէկի մօտ մնացել է Նահար-Խանա-
յարը , ուր ըստ աւանդութեան ապրել է Այ-
սիճի ամբողջ տախաստանին , Եանիք լեռ-
նաշղթային ու Հորսի անտառին տիրապե-
տող Օդուզը»¹ :

¹ «Գեղարուեստ», Հոկտեմբ. 6, Թիֆլիս 1917, էջ 152:

«Սոսն» նշանակում է սեղ, վայր (հմմտ. գիւմնէ-խանա, զոտար-խանա, քեար-խանա) : Ուրեմն Նահար-խանա նշանակում է Նահարի սեղ : Այս մի քայայտ էր, որտեղ ապրում էր այն բարձունքներում իշխող Օղուզը, հսկան կամ գիւյցալներ, որի անունն է հաւանօրէն Նահարը :

Ո՞վ կարող է լինել այս Նահար Օղուզը :

Սրա պատասխանը կարելի է ասել՝ յիշելով Մահեան անունան ստուգարանութեան ժամանակ տառններս : Մենք տեսանք, որ Մահ ձևը կարող է ծաղած լինել Միհր անուն մի այլ, վերականգնուող աարբերակից, որ է Մահր : Այս անունը լիտձայնութեան ենթարկուելով կուտայ Մահար, որից նախանհնչիւնի վաժնիւթամբ կը ստացուի Նահար : Այս ստուգարանութեան համաձայն Նահար-խանա քայայտում ապրած ու այն բարձունքներում իշխող Օղուզը Միհր — Մհեր — Մահեր Մահարն է, որ թաղնուած է Վանում Մհերի գուռ կոչուող քարաժայռի ետեւին՝ արեւմուտքից ունենալով Ակոփի քարը կամ Ալուաւա քարն, իսկ արեւելքից Զլմփ-ղլմփ Մաղարա (սկզբնապէս Մահարայ) քայայտը¹ :

¹ Պրոֆ. Կղիազարեանի նոյն երկի մէջ Օղուզներէի մէկի մասին պատմուած է ձիու գլուխը ստպրակ անցկացնելու այն զույցը, որ մեր ժողովրդական վէպի մէջ պատմվում է Սասմայ ծռերից մէկի մասին (հմմտ. Մարկեան, «Հայ ժող. վէպը, 149—150») : Տողերս գրելու միջոցին մեր

Միհր անուան հայկական ու պարսկա-
կան փոփոխաների մէջ ընդհանուր համե-
րաչիտութիւն կայ: Ընդհանրապէս կարելի

ծանօթներն մէկից — Պրսի, Եզդիսդարեանի մօտ ազգական —
ու դարձեալ Գուսէս Էջիբօղլէի թամսա Ասլանեանից իմա-
ցանք, որ Ղաֆար-խանա քարայրին այժմ տեղացի ժողո-
վորդն արդէն ասում է Ղազարա-խանա կոչման վեր-
սանոց քարակղի վրայ նոյն շրջանում նշանակուած է
Магара-хана կոչումը ու Магара-хана քարաժայռ (Հմմտ.
"Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Гео-
графического Общества", книжка XXX. Д. Д. Пагарен "Ал-
фавитный указатель к пятиверстной карты Кавказского края,
изданный Кавказского Военно-Топографического Отдела",
Тифлис 1913, էջ 182): Ղաֆար-խանայի կարծի ժամանա-
կամիջոցում Ղազարա-խանա դառնալն աւելի համալի է
դարձնում մեր ենթադրութիւնը, թէ Ջըմի-զըմի? Պա-
ղարա քարայրն սկզբնապէս կոչուել է Մաննրա՝ դարձեալ
Մաննրի անունով, ինչպէս որ նրանից ոչ հեռու ընկած
նշանաւոր քարաժայռը կոչվում է Մաննրի դուռ, իսկ
մօտիկ Ակոփա քարի մասին պատմվում է, թէ այնտեղ
է փակուած էլի Մաննրը: Սաղարա է, որ Магпрев-ի յի-
շեալ գրքի համաձայն Ղաֆար-խանայի մօտիկ գտնուում
— Հին Ղախիլիէի անում կայ մի ձեռնանոց (книжка) Магара-
книжка անունով ու մի գեղակ, որ կոչվում է Магара-чаи
(Пагарен, 183): Լ. Սեղյակեթ-Բէկն արդէն մասնանշել է
մի տեղանուն Արաստանում: Մաննրէ՝ պիս կապելով
Միհր-Մհեր անուան հետ ("Բանբեր Հայ. Գիտ. Ինստի-
տուտի", Ա—Բ, 104): Պարսերեւի գրքի վրայ հիմնուելով՝
կարելի է մասնանշել հետեւեալ տեղանունները թէ Արաս-
տանում ու թէ սահմանակից հայաբնակ դատարանում:
— Магара-бани լեռ (Թիֆլիսի նահ. Գորու. դատար.), Ма-
гара-бани լեռ (Ախուլցխայի դատար.), Магара-дарасп' դե-
տակ (Ախուլցխայի դատար.), Магара-даг լեռ (Արդուինի
շրջան), Магара-лила հովտ (Արդուինի շրջան) Магара-тапасп
լեռ (Օլթուի շրջան) եւ այլն (Пагирев, 183): Արան, որ-
ոչ սերէն աստադարձու թիւնը հնարաւորութիւն չէ աս-

է հաշկական տարրերակները նշմարել պարսկականներում ու ընդհանրացնել: Ուշագրտաւ զլիսուսը փախախակները, սրտեք բազմասփիւն են կազմում՝ միայն պարսկերէնում դանուելով, Միլադ, Մաղղատա ու Մախարէս անուաներն են: Յստատ կարծիքով Միլադ = Միհրղատ (206, 209, 213) դարդաման օգակները կը լինեն՝ Միհրղատ — Միլղատ — Միլադ — Միլադ: Նոյն պարսկազէտի տակով Մաղղատան էլ կարող է Միհրղատը լինել (188), ալս զկարծում դարդաման օգակներ պէտք է ընդունել Միհրղատ — Մահրղատ — Մալղատ — Մաղղատ կամ Միհրղատ — Մահրղատ — Մակղատ — Մալղատ — Մաղղատ: Մեր ենթադրած Մախղատ փախախակն արդարանում է Մաշգրէշ անուամբ, որ պահել են հին պատմիչները: Մախար-էսը կամ Մախար Պանատի արքայ Միլղատ Մեծի արդին էր (188): Մեր կարծիքով ալս Մախար անունը մեր ենթադրած Մահար անունն է, Միհր անունն փախախակներէջ մէկը: Այսպիսով պարսկերէնը տալիս է Միհր անունն երեք նոր փո-

լիս ճիշտ որոշելու, թէ ալս անունների միջի ու տառն ինչ հնչիւն տնի — նաեւ զ, թէ միշտ է կամ ղ: Յիշածս անունների կողքին կարելի է դանել բազմաթիւ նման անուններ, սրտեք վրայ արժէր որ ալս դարձնէին արեւելագէտներն ընդհանրապէս ու կովկասագէտները՝ մասնաւորապէս: Տեսէք նաեւ Eber-Nahara անդանունը («Transpotamien, westlich des Euphrat»), համեմատելով Eber-Mihr (= Waraz-Mihr) անձնանուն հետ (Justi, 201 ու 503):

փախալի — Մախար, Միլ ու Մաղ (Ձըմփ-
զըմբ Մաղարա) :

Այս երեք տարրերակներն էլ պատկա-
նում են մ հախահնչիւնով կարգին : Մենք
տեսանք, որ Ներ-Շապուհ անունն ստուգա-
րանութեան հետեւանքով հայերէնում ստաց-
վում է նաեւ և հախահնչիւնով մի նոր կարգ,
որին հաստատապէս պատկանում է Ներ փա-
փախալին ու թերեւս նաեւ ժողովրդական
Նահար տարրերակը : Արդ, այն բաղէից,
երբ ստացւ պարզվում է, որ հայերէնում Ներ
= Միհր, հարց է ծագում, թէ արդեօք
պարսից մէջ չի՞ կարելի մտանդանէլ սրան
համապատասխան փափախալ կամ փափա-
խակներ և հախահնչիւնով :

Մեզ թւում է, թէ կարելի է : Հայերէ-
նում յայտնադարձուած թեզիսը, թէ Ներ =
Միհր, օգնում է ստուգարանելու կամ նո-
րապէս մեկնարանելու պարսկական մի քանի
անուններ :

Այսպէս, Յուստին Nehormizd²⁰ (Նե-Հոր-
միզդ) անունն ստուգարանում է իբրեւ New-
Hormizd (Նեւ-Հորմիզդ), այսինքն Հերոս
Հորմիզդ : Սակայն նայն պարսկապէտը Ne-
hormizd Թ. 2-ի մասին ասում է, թէ in
den sonstigen Berichten heisst er Mihr-
Hormizd, էջ 228 եւ 229 : Յուստու ասածի
համաձայն այս գէպքում դորժ ունենք եր-
կանունութեան հետ . միեւնոյն անձը կոչուել
է թէ Նե-Հորմիզդ (= Նեւ-Հորմիզդ)

ու թէ Միհր-Հորմիզդ: Մեզ թւում է, թէ աշտուղ անհրաժեշտ է անուայման երկանաւնութիւն նկատել, քանի որ կարելի է աւելի հաւանական բացատրութիւն տալ: Մեր կարծիքով Յուստին այս զէպքում կրկնում է այն սխալն, ինչ որ անում էր Հիւրչմանը Մեր-Շապուհ ու Ներ-Շապուհ անուններն ստուգարանելիս, երբ խորամուխ էէր լինում սրտամտկան սուեաւների համադրատախտութեան խընդրի մէջ: Բայց որանից, Յուստին լրիւ հետեւութիւն է հանում իւր այն խմայածից, թէ Ներ-Շապուհ = Միհր-Շապուհ, այսինքն՝ սրաշակի էի համեում այն կարեւոր զուգադրութեանը, թէ Ներ = Միհր: Այս պատճառով էլ նա անտեսում է այն կարեւոր տեղեկութիւնը, թէ նայն անձը կոչուել է նաեւ Միհր-Հորմիզդ, ուստի եւ Նե-Հորմիզդն ստուգարանում իրրեւ Նեւ-Հորմիզդ՝ մէջ տեղում երկանաւնութիւն ենթադրելով: Այն ինչ լուծումը շատ մօտ էր. ինչպէս որ հայերէնում Ներ-Շապուհ = Միհր-Շապուհ, այնպէս էլ պարսկերէնում Ne-Hormizd = ոչ թէ Ne[w]-Hormizd, այլ = Ne[r]-Hormizd = Mihr-Hormizd, — “wie er in den sonstigen Berichten heißt”, — կ'ասէինք մենք նրա խօսքերով, նրա տառը քիչ բառախախտելով:

Երկրորդ օրինակ: Արարացի պատմա-

դեր Ֆիհրիտը պատմելով Արաւ-Նահապետի
 ուլ-Ռայհանու († 834) մասին՝ ասելիս է
 որան վերադարձած զբքերի շարքում մէկ
 երկի անուն էլ, որ կոչւում է «Nahr-Adar-
 ūšnas» = Նահր-Ադար-Ջուշնաս» : Յուս-
 տուն է պատկանում այս զբքի անունն ուլ-
 դելու փառքը : Նշանուար պարսկադէան այս
 անունն աղղկ է Nihr-Adar-jušnas = Mihr-
 Adar-jušnas = (Նիհր-Ադար-Ջուշնաս = Միհր-
 Ադար-Ջուշնաս) : Ռուս պարսկադէաներից
 Կ. Ա. Խոստարանցեն էլ ճիշտ է համարում
 Յուստուս աղղումը եւ Nahr-ը կարդում է
 Mihr¹ : Դիտելի է, որ ըստ Խոստարանցեի՝
 միւսայն բառը Ֆիհրիտի մասեանում
 դանդում է մի երկրորդ տեղ էլ եւ դարձեալ
 աղաւաղում : Միւսայն բառի՝ երկու տե-
 դումն էլ «աղաւաղում» հանդէս գալը
 մտածել է ասելիս, որ այս գէպքում դարձ-
 ունենք ոչ թէ «աղաւաղման» հետ, այլ յան-
 ճին այս «աղաւաղում ձեւի» մեր հանդէպ
 է ելնում Միհր անունն մի այլ դարձածա-
 կան ձեւ պարսկերէնում, որից անցել է ա-
 րար պատմադրին : Հայերէնում Միհր ա-
 նունն Ներ ձեւի գոյւթիւնը մեզ հակում է
 ընդունելու, որ պարսկերէնում էլ Միհր-
 Մահրը կարող էր գոտնալ Նիհր կամ Նահր,
 ինչպէս որ Mihr-Normizd-ը փոխուել էր

¹ Justi, 204. К. А. Иностранцев, «Сасанидские Этюды»,
 СПб 1909, էջ 17—18.

Ne-Normizd-ի (= Ner-Normizd-ի)։ Այս պարայությունը տեղի ունի և գտնվում է Յուսուբի քաղաքի մոտ և ուղղված է արևմուտք։

Բառասկզբում մ-ի՝ և գտնվում է այսպես անուններով։ Հետևանքով Յուսուբի ուրիշ գեղեցիկներ էլ է տարածվել մեջ ձգված։ Այսպես Ֆիրդուսին պարսիկներից մեկին — Պարսկին — անուանում է Նահրաունի որդի։ Յուսուբի ինչպես որ երկրային էր ուլ-Ռուհանու, որի անունը «Նահր-Ալար-Ջուշնու» տեսնելիս, տարածվում է նաև այս Նահրաունի անունը հանդիպելիս, որտեղ իմաց հարցական է գնում՝ թե՛ կոտորածի հաշվերով բառի ընթերցումն ու թե՛ անորոշ համարելով նշանակութիւնը (219, 242, 67)։ Մինչ արդիւր բացվում է շատ հաստի կերպով։ Նահրաունի = Մահրաունի, Մահաունի կամ Մահեունի։ Այս դուրսգրութիւնը հաստատվում է Նահրաունի մի այլ ընթերցումով, որ տալիս է Tabari-ն եւ որը մեջ է բերում Յուսուբին՝ դարձնել հարցական նշան դնելով նրա անունը։ Tabari-ն այս Նահրաունին տալիս է Բերաունի, այս Բերաունի ձևը հեշտութեամբ կարող է տալ Մերաունից, ինչպես ցույց են տալիս բազմութիւն ուրիշ օրինակներ¹։ Սակայն

¹ Mazužan — Barouzas, Mardane — Bardane, Mardos — Bardiya, Manian — Baniyan, Mahadar-jušnas — Behadur-jušnas եւ այլն (Justi, 65, 190, 194, 191, 184 եւ այլն)։ Հմմտ. նաև առանց մ սկզբնահնչիւնով

տարացուցող այս օրինակներին մէջ տմեկնող
 գիտորդը Nairimana անունին փոփոխականներն
 են. Այս անունը, բայցի վերացրեալից, կոչ
 Naraman թէ Baraman ու թէ Maraman ձեւով
 (Justi, 225) : Ըստ այսմ՝ Nahrawanը կարող
 էր ծաղեւ Mahrawanից, իսկ սրտ Mehrawan
 կամ Merawan փոփոխական էլ իւր հերթին
 դառնար Berawan :

Վերջապէս տեսնք, որ Յուստին չրա-
 դատրուած անուն է պնտմ Nihadan անունը՝
 որտեղիմաց նշանակելով Nahawan ու Naha-
 ran փոփոխակաները, որոնք նոյնպէս համա-
 րում է շատուցարանում¹ : Այն ինչ կարելի է
 բնութենէ, որ Nihadanը Nihradan-Mihradanի
 տարբերակն է (հմմտ. հայերէնի Միթրո-
 դանի հետ) Nahawanը վերելի Nahrawan-
 Mahrawan ն է, իսկ Naharanը Maharanն է,
 այսինքն Mairan (հմմտ. յուն. Μαίρανος)-
 Mahrn-Mihran ի մի նոր փոփոխակը :

Ամփոփելով ասածներս՝ Միհր անունին
 նոր փոփոխականեր ստանում ենք

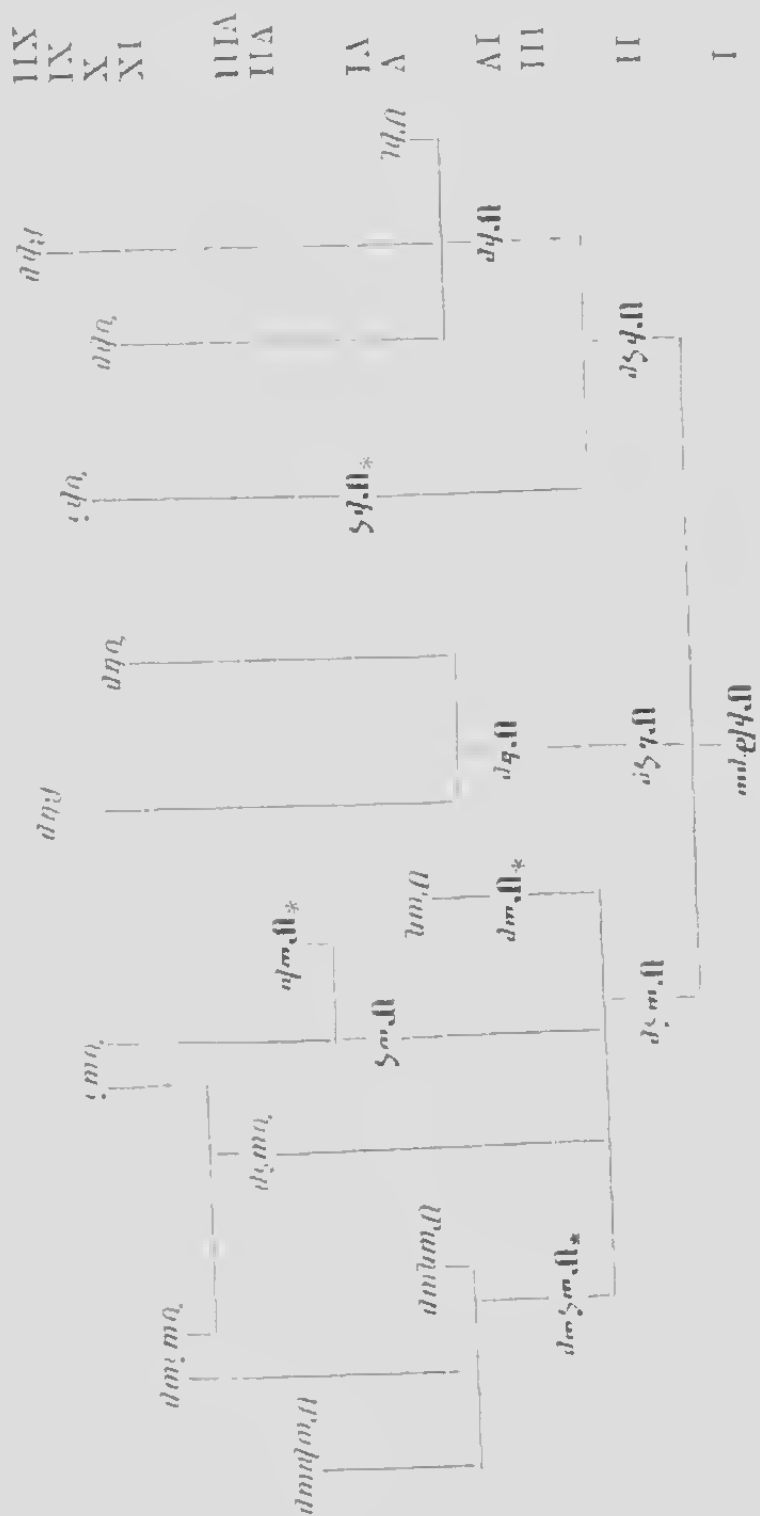
Պիշնորդ փոփոխակի Nabuh = Babuh, Nabil = Behil,
 Naidun = Baidun, Nasin = Pisina [= Bisina], Nertur.
 = Bertur, Natra = Batra, Nezar = Bezar, Nirwan =
 Birvan եւն (Justi, 218, 219, 219, 226, 65, 226, 226, 229,
 62 եւն) :

1 Այս տեսակետից ու շարաւ են նաեւ Nirawsnasp,
 Nirmaran ու Nirwan (հմմտ. Birwan) անունները, որոնց
 ձէ կարելի է նշմարել նիւր (= Միւր = Միհր) փոփո-
 խակը (Justi, 230) :

Հայերէնում՝	Ներ	—	Ներ-Շարուհ ,
	Նահար	—	Նահար-խանա ,
պարսկերէնում՝	Մախար	—	Մախարէս ,
	Միլ	—	Միրզաս ,
	Մաղ	—	Մաղաս ,
պարսկերէնում՝	Նե	{	— Նե-Հորմիզդ =
	Ներ		— Ներ-Հորմիզդ ,
	Նահար	—	Նահար - Աղար - Ջուհաս , Նա- հարան ,
	Բեր	—	Բերուան ,
	Բիր	—	Բիրուան ,
	Նահ	—	Նահուան ,
	Նահար	—	Նահարան ,
	Նիր	—	Նիրավհաս , Նիրուան ,
	Նիհ	—	Նիհադան :

Արանցից մ հնչիւնով սկսողները սրտա-
կանում են Միհր անուան փափախակների Ա .
կարգին , Բ . կարգը կազմում են ճով
սկսողներն , իսկ Գ . կարգին սկսողներում են
Բ .ով սկսող Բեր ու Բիր տարբերակներ :

Այս փափախակների ճիւղադրութիւնն էլ
կը լինի հետեւեալը , ուր ընդգծած տալիս
ենք նոր տարբերակները :

I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII

Առածներովս անշուշտ չեն վերջանում Միհր անուան ժողովուրդները: Մեր նպատակը չի էլ եղել այս խնդիրն սպասելը: Մենք ցանկացել ենք լսել մասնանշել, որ Միհր անուան ծառայման սահմանները շատ աւելի ընդարձակ են, քան ընդունուած է կարծել: Իսկ այս անհրաժեշտ է ճշտել՝ միհրապաշտութեան ներգործութեան թափն ու նրա ազդեցութեան սխրանքի լայնատարածութիւնն ընդդէմէլս համար:

Գ.

ՄԻՀՐԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ

1.

Հայ միհրապաշտութեան կենդրոնների հարցը նոր է դրւում հրապարակի վրայ: Այս մասին աստջին սրու խօսքն ասուք եղել է Ստեփան Կանաչեանցը, որին է սպասկանում նաեւ, ինչպէս ասել ենք, Մհեր-Միհր կարեւոր զուգադրութեան միտքը:

Կանաչեանցի կարծիքով հայ միհրապաշտութեան կենդրոնը Հայաստանի հարաւային նահանգներից մէկն էր — Վասպուրականը:

«Վասպուրականը, — դրւում է նա 1907 թուականին, — միհրականութեան կենդրոն է երևում: Միայն այստեղ են երևում

Միիր-ով բարգաւաժ անուաներ՝ Մեիր-ու-
ժան, Մեհ-ենդակ, Մեհ- առ : Կանդուար —
Ագուաւաքարը, Պաղտարը, Արամաղլայ զի-
ւաղ տունը, Կրակ քոյրը եւ աղբիւր եղբայրը
Բութ տեղում, որ յիշեցնում է մեզ Բութկայ
աքաղաղը, Երբեմն արչալոյսն աւետող, եւ
Ս. Տիկինը, Հալեաղ Տիրամօր վանքը եւ
Դարբնաց քարը Միհրին նուիրական վայրեր
են եղել. իսկ մեր Մհեր-Միհրն էլ այն կող-
մերն է փակուած : Ոմանց տակաւ Վանայ
միւս անունը՝ Շամիրամակերա = Շահ-
միհր-կերա (Ստեփան Պարտսանեան, Պատ-
մութիւն Հայոց, 11 էջ 52, Թիֆլիս 1890)»,
Ջոջունց տան պատմականը, 49—59 :

Երեք տարի յետոյ այս բանասէրը իւր
մի այլ գրութեան մէջ կրկնում է նոյն միտքը
հետեւեալ հաստատմամբ .

«Մհերի դուռ» ճիշտ պարսկերէն Der-i-
Mihr-ն է, որ նշանակում է դուռն Միհրի :
Դեր-ի-Միհր կոչւում են մեծ դահլաւանները
(SPEGEL, "Eranische Alterthumskunde", III,
եւ որովհետեւ Մհերի դուռը, ինչպէս եւ
Ահաբաւ տարը, ուր փակուել է Մհեր-Միհրը,
Վանայ մօտ է (Գ. Սրուանձուեան, «Մանու-
նայ», Գ. էջ 58), ուստի մի նոր տարազոյց
եւս աւելանում է մեր այն գիտազուլթեան
վրայ, որ Վասպուրականը հնում միհրա-
կանութեան կենդրոն է եղել», Սասմայ ծուր
վէպի երեք փոփոխակ, Յառաջորդան, էջ 1 :
Կանայեանցի՝ առաժը Վասպուրականի

մասին ճիշտ է, բայց կարիք ունի մի քանի լրացումներ:

Նախ՝ մեզ թւում է, որ աւելի ուղիւ կը լինի, եթէ մենք տարբերութիւն դնենք միհրապաշտութեան ու միհրականութեան միջև: Միհրապաշտութիւնը Միհրի պաշտամունքի նախնական, ժողովրդականացած, մատչելի ձեւն է. միհրապաշտութիւն կայ այնտեղ, որտեղ Միհրը պաշտւում է իրրեւրարի զիցազն եւ կամ իրրեւ լոյսի, արեւի ու կրակի ոտտւած: Այլ բան է միհրակոնութիւնը: Այս հասանքը սամկամիտներին մատչելի չէ, այլ կրօնա-փիլիսոփայական հայեցողութեան բնուէնով մարդկանց զրազմունք է՝ զսփոքրած նորածն ունիւրապետութեամբ, տաղսրւած աւելի խիստ պահանջներով ու պարսւբւած մշտչածէս խորհրդարարքներով: Միհրապաշտութիւնը մի պարզ կրօն է, միհրականութիւնն՝ մի բարդ վարդապետութիւն: Միհրապաշտութիւնը Միհրի պաշտամունքի սկզբնական տարիճանն է, միհրականութիւնը՝ նրա վերջին ձեւը: Միհրապաշտութիւնը իւր մասնաճեղքութեամբ աւելի նման է ժողովրդական, «ձկնորսական» քրիստոնէութեանն, այն ինչ միհրականութիւնը հնադարի մասնականութիւնն է:

Այս պատճառարանութեամբ կարծում ենք, որ Հայաստանի մասին խօսելիս աւելի յարմար է զործածել միհրապաշտութիւն,

քան թէ միհրականութիւնը քաւը, սրովհետեւ միհրապաշտութեան ապապոլլիներ ունենք, իսկ միհրականութեան՝ ոչ: Անհնարին չէ, որ Հայաստանում էլ երեւոյած լինի նաեւ միհրականութիւնը, սակայն այս մասին խօսելու համար հարկաւոր են նոր ու հաստատուն տուեալներ:

Այնուհետեւ ճիշտ է անշուշտ այն միտքը, թէ Վատարարականը եղել է միհրապաշտութեան կենդրոն, սակայն սխալուած կը լինենք, եթէ կարծենք, թէ վիպյն Վատարարական է հանդէս եկել իրրեւ աշտոլիին: Այն փաստերի կոլքին, սրանցով տարացուած է եւ տարացուած է իրատմբ, թէ Վատարարականը ներկայանում է իրրեւ միհրապաշտութեան կենդրոն, կարելի է շարել նման այլ փաստեր էլ, սրահ տարացուցեն, թէ նոյնը կարելի է տակ Հայաստանի մի քանի ուրիշ հասանցների վերաբրմամբ էլ: Մտանաւորապէս թիւրիմացութիւն պէտք է համարել Վանայեանցի այն պնդումը, թէ վիպյն Վատարարականում են երեւում Միհրով քարոյւած տնուններ: Այն ինչ իրականում Միհր տնունն ծաւարման, ուրեմն եւ Միհրի պաշտամունքի տարածման սահմանները շատ ու շատ ընդարձակ երկրամաս են բնոյրկում, քան համեմատաբար փոքրիկ Վատարարական է:

Եթէ մենք Վապարականը հայ միհրապաշտութեան կենդրոն ենք համարում,

որովհետեւ պատմութեան ընթացքում աշխատեց զտնտմ ենք

1. Մեհրութան Արծրունի, Դ. դար,
2. Մեր-Շատրուհ Արծրունի, Դ. դար,
3. Մեհենդակ Ռչատունի, Դ. դար,
4. Մերութան Արծրունի, եղբայր Աղա-նայ, Ե. դար,
5. Միհր-Շատրուհ Արծրունի, Ե. դար,
6. Մեհրութան Արծրունի, Ը. դար,
7. Մեհրութան Արծրունի, Թ. դար,
8. Մեհրութան Արծրունի, Ժ. դար ու
9. Մհերի դուռ մեր օրերում, —

սորա նոյն իրաւունքից չի կտրելի գրկել նաեւ հետեւեալ երկիրները.

Սիւնիք.

որտեղ զտնտմ ենք

1. Ամիր-Ներսիս, Վասակ Սիւնու սրդի, Ե. դար,
2. Միհր-Արատչիր, Սիւնեաց տէր, 2. դար,
3. Միհրան Թուրքոյ սրդի, Սիւնեաց տ-դատ, Ժ. դար,
4. Մահեւան, Սիւնեաց տդատ, ԺԱ. դար,
5. Մահեւան, Սիւնեաց տդատ, ԺԲ. դար,
6. Մահեւան, Սիւնեաց տդատ, ԺԳ. դար,
7. Մահեւան, Սիւնեաց տդատ, ԺԳ. դար, ու

Տ. Մահեւանեանք, Սիւնեաց աղտաւա-
սահմ, ԺԳ. դար,

Աղուանից աշխարհ,

սրտեղ եղել են

1. Միրհաւան թողաւոր, հաւանօրէն Դ.
դար,
2. Միրհաւարիկ հաղարապետ,
3. Միրհ տոհմապետ, Է. դար,
4. Միրհեան կամ Միրաւկոն, Է. դարից,
5. Միրհաւան քաղաք Է. դարից,
6. Միրհ եղիակապոս, Է. դար,
7. Ջար-Միրհ իշխան, Է. դար ու
8. Ներս-Միրհի վանք (Ջրվշտիկ), որ
Աղուանից սրտամագիրը յիշում է Դ.
դարից մինչեւ Ը. դար եւ

Տարօն-Սասուն,

սրտեղի հետքերն են

1. Մեր-Շապուհ եղիակապոս Մամիկո-
նէից, 2. դարի սկիզբներին,
2. Մեր-Շապուհ եպոս. Մամիկոնէից, 2.
դարի կէսերին,
3. Մեհեր Մամիկոնեան, Տարօնի իշխան,
ԺԲ. դարից տաջ,
4. Մէհէրեաններ Մշում ԺԸ. դար,
5. Մհերի տոհմ Սասնում, ԺԹ. ու Ի.
դար,

6. Մհերի տապանն = Սասնում ու վերջապէս

7. Մհերի բերդ Սասնում :

Պարզ է, որ Վասպուրականի կողքին պէտք է տւելայնել արեւմտաքից Տարօն-Սասունն, իսկ հիւսիս-արեւելքից՝ Սիւնիքն ու Աղստանից աշխարհը :

Այսքանը եղբակացնում ենք անունների սւտումնասիրութիւնից : Սակայն յրացի այս անուններից, կան պատմական այլ տեղեկութիւններ էլ, որոնց հիման վրայ պէտք է միհրապաշտութեան կենդրոնների թիւը մէկտալ էլ տւելայնենք : Այս մէկ ու թերեւս հնազոյն կենդրոնը Բարձր Հայքն է : Սրա դաւառներից մէկում — Դարոնապետաց դաւառում էր գտնւում Թորդան-Միթրադան դիւղը, որի մասին գրում է նոյն ինքը Կանաչեանցը՝ «Սպիտակափառ գիցն Բարչամինայ» մեհեանը գտնւում էր . . . Թորդան դիւղում, որի հնազոյն անունն է Միքրոգան, որով եթէ Բարչամինան ու Միհրը նոյնացած չհամարենք, պէտք է յամենայն դէպս ընդունենք, որ Թորդանում եւս Միհրի պաշտամունք է եղել», Սասնայ ծոեր վէպի երեք փոփոխակ, Յոտաջարան, Էջիկ . : Բարձր Հայքի մի ուրիշ դաւառում — Դերջանի Բադախտիճ դիւղում, այս արդէն հաստատապէս զիտենք, կար Միհրին նուիրուած նշանաւոր մեհեան, որ հսկակաւած էր ամբողջ Հայաստանում :

Այսպիսով հայ միհրապետութեան
կենդրոններ պիտի ընդունել

1. Բարձր հայքը՝ հիսիս-արեւմուտքում ,
2. Վասպուրականն ու
3. Տարօն-Սասունը՝ հարաւում ,
4. Միւնիքն ու
5. Աղւաւնից աշխարհն՝ արեւելքում :

Հայ միհրապետութեան կենդրոնները
նշանակութիւնը սխալ չհասկանալու համար
անհրաժեշտ է այս լրացումներից յետոյ մի
վերադասութիւն կ'ենեւ :

Յիշեալ հինգ կենդրոնները պէտք է բա-
ժանել երկու կարգի . առաջին՝ Բարձր Հայք
և երկրորդ՝ Վասպուրական , Տարօն-Սա-
սուն , Միւնիք ու Աղւաւնից աշխարհ :

Սրանցից Բարձր Հայքում ոչ միայն կ'ըլ-
է Միհրի պաշտամունք , այլ և աշխուշ է
չինուած կ'ըլլէ Միհրի ամենանշանաւոր մե-
հանը — հայ միհրապետութեան սրբա-
վայրը : Սրբավայրի հմույքն ու անունը կա-
րող է նրա սահմաններից շատ ու շատ հեռու
ստորածուէլ : Մշու սուլթան Սուրբ Կարա-
պետին հաւատում էին ոչ միայն մշեցի
հայերն , այլ և բոլոր հայ-քրիստոնեաներն
ի սփիւսս աշխարհի , իսկ Նրսիսապէմի վա-
րդապետը ալրւում էին ոչ միայն հարեւան եր-
կիրների հաստատեալներն , այլ և կաթա-
ցող լսյոյի ու մահաւաւթեան յարգն իմացող
բոլոր անձինք , որոնք աշխուշ էին ձգտում

Երկրապետի սոֆէն ծալքերից : Նմանապէս էլ թէև Բարձր Հալքում էր գտնուում հայ մի-հրապառաչութեան գլխաւոր սրբաւայրը , բայց այս շէր նշանակում , թէ Հայաստանի այլ նահանգներում պակաս թափ ու հմայք ունէր Միհրի պաշտամունքը : Միհրապառաչութիւնը համատարած էր հին Հայաստանում : Այս է ապիւլ ըմբռնումը : Սակայն սրան պէտք է աւելացնել , որ միհրապառաչութիւնը հաւատարապէս գլխացկուն չէր Հայաստանի բոլոր ծալքերում : Արեւմտեան Հայաստանում , սրանց հենց գտնում էր Բարձր Հալքը միհրապառաչութեան գլխաւոր սրբաւայրով հանդերձ , քրիստոնէութիւնն աւելի վաղ խորթից միհրապառաչութեան հիմքերը , քան Հայաստանի ուրիշ մասերում : Սրա հետեւանքով էլ Միհր անուան գէպերի փափախակներ շինք գտնում Բարձր Հալքում : Այստեղ միհրապառաչութիւնն աւելի վաղ է անհետացել :

Այլ է եղել գրութիւնը երկրորդ կարգի կենդրոններում : Սրանք միհրապառաչութեան կենդրոններ են ոչ այն իմաստով , որ միայն սրանք են եղել միհրապառաչութեան սրբանները կամ այստեղ միհրապառաչութիւնը հնաւց անափ աւելի վառ ու բարրաք վիճակ է ունեցել , քան Հայաստանի այլ մասերում , այլ այն իմաստով , որ միհրապառաչութիւնն այստեղ — Հայաստանի հարաւում ու արեւելքում — աւելի երկար է գլ-

մաղրիւ զրիտանկութեանը եւ աւելի չատ է յարտուեալ, քան այլ նահանգներում : Սրա հետեւանքով Ազուանից աշխարհում Միհր սնուան յիշատակութիւնն պոնում ենք մինչեւ Ը . դար , Վաստուրակոնում մինչեւ Ժ . դար , Տարոնում մինչեւ ԺԲ . դար , Սիւնիքում մինչեւ ԺԳ . դար , իսկ Մհերի հետ կապուած տեղանունները պահւում են մինչեւ ԺԹ . ու Ի . դար :

Հայաստանի երկուութեան ցուցանիշներից մէկն է այս : Երկիրը բաժանուել էր երկու ոլորտի , որոնցից իւրաքանչիւրը տարբերում էր միւսից իւր աշխարհապահան պիրքով , տնտեսական վիճակով , հոգեբանութեամբ ու ընդհանուր պիմուղւումով : Կար երկու Հայաստան Բիւզանդիային հակառակ ու Բիւզանդիայից նուաճուած Հայաստան ու Պարսկաստանին միտուած ու Պարսկաստանին ենթակայ Հայաստան : Հոսմ – Բիւզանդիան ու զրիտանկութիւնն արշաւում էին արեւմուտքից , Իրան–Պարսկաստանն ու միհրապաշտութիւնը պիմուքում էին արեւելքից : Արեւմուտքը վաղ է նուաճում , ուստի եւ աշխույ շէն յարատեւում միհրապաշտութեան հետքերն , այն ինչ հարաւն ու արեւելքը — կատաղի արեւմտատեացիներ ու ջերմեւանդ արեւապաշտներ ու արեւելամոլներ — յամառօրէն ու երկար մտրտնչում են հին պիրքերի համար : Այս պատճառով էլ աշխույ այնքան

ուչ են չքանում՝ ստպարէզից միհրապաշտու-
թեան հետքերը : Միհր-Արեւը նախ պարտա-
ւում է արեւմուտքում եւ յետոյ, մայր մրա-
նում . . . արեւելքում . . . :

Այս ակնացով նայելիս հասկանալի է
դատնում, ի միջի ալլաց, նաեւ այն, թէ ին-
չու քրիստոնեայ Հայաստանում իրրեւ ընդ-
դիմադրութեան պարապլուս յաճախակի
հանդէս կ'են դալիս յատկապէս Վատպարտ-
կանի ու Սխնեայ իշխանները իրենց անմի-
ջական հարեւանների հետ միասին :

Միհր պարտադրում էր :

Դ.

ՄԻՀՐԻ ՀԱՆՔԱՆԵՐԸ

1.

Թէ Միհրի հաւատալիքն ինչ թանձրա-
ցեալ բնոյթ է ունեցել Հայաստանում, այս
մասին մենք մտաւնայրական ուղղակի տե-
ղեկութիւններ չունենք : Միմօտաւոր դադա-
վար կողմերս համար մնում է զիմեյ մեր
հարեւան ժողովրդին — պարսիկներին՝ են-
թադրելով, թէ այն հաւատալիքը, որ կար
Պարսկաստանում Միթրայի մասին, բնդ-
հանուր գծերով հաւանօրէն դոյալ լինի է
ունեցել նաեւ Հայաստանում Միհրի մասին :

Ի՞նչ էր իրանական Միթրան :

Պարսից երկրորդ տա կրօնի սամուհիքի համաձայն մի բարի տառուած, որ սկզբում երկրորդականն զեր սահէր, բայց հետզհետէ մեծացաւ, բոնեց տառնակարգ տեղ՝ նսեմացնելով նախկին մեծարուածներին: Միթրան լոյսի, արեւի ու կրակի տառուածն էր: Նա մարանչում էր Ահրիմանի ու սրա դարձակիցների, վիշապների ու գեւերի դէմ: Սակայն Միթրայի հաւատալիքի գլխաւոր յատկանիշը ոչ թէ նրա բարի Ատաւած, արեւի ու կրակի տառուած եւ վիշապամարտ ու գիտահարած լինելն էր, այլ այն, որ Միթրան պատկերացում էր իբրեւ մի սպասարար մարտիկ, որ գոբերի վերջում դալու է մարդկութիւնը շարաւթեան տառածուց ու սրա արբանեակներից փրկելու համար: Միհրապաշտութեան գլխաւոր գիծը բարի տառածու երկրորդ գալստի գաղափարն էր:

Սկզբնապէս այս հաւատալիքը կար Որմոյի մասին:

Մի այլ փոփոխակի մէջ Ահրիմանի տեղը բռնել է Աթգահակ վիշապն, իսկ Ահուրա-Մադդային փոխարինել է գիւցտոյն Սամը:

«Աթգահակը, վիշապ Դահակը կամ Զահակը... երեք գլխանի մի վիշապ է... Դիւցտոյն Փրեդուհը յաղթում է նրան Կաւէ պարրի օդնութեամբ եւ շղթայում Դըմա-ուհի սարի վրայ: Աթգահակն այսպէս պիտի մնայ մինչեւ աշխարհի վերջը, երբ պիտի

արձակուրդի եւ. կէս օրուայ մէջ շատ շատ շա-
րիք պիտի գործէ աշխարհում, մինչեւ Սա-
մբը նրան պիտի յաղթէ եւ ստիպէ ընդունելու
ճշմարիտ հաստատ» (Մանուկ Արեւիկան, «Հայ
ժողովրդական տատապելները Մ. Սարենայու
Հայոց պատմութեան մէջ», Վարդարշատատ,
1899. Հջ 361) :

Ժամանակի ընթացքում այս զտպախարհ
գորդացման է ենթարկում. տառջ է գալիս
պարսկական Մեծիտի զտպախարհը :

«Դարերի վերջում կոյսը յղանալու է
Զրապաշտից եւ ծնելու է մի Մեծիտ, այն
է՝ Յաղթապին, երկրորդ Զրապաշտին, որը
յարսթիւն է ստրու մեռելներին . . . Բարի-
ները կը բաժանուեն չարերից, սակայն
սրանց տանջանքները յաւիտենական չեն լի-
նել. համաշխարհը մտքորդ ընդհանուր բո-
ցափառումից յետոյ ամբողջ մտրելութիւնը
կը միանայ եւ կ'երկրորդէ Որմզդին» :

Վերջ ի վերջոյ Ահուրա-Մադդայի, Սա-
մի աւ «երկրորդ Զրապաշտի» զերը վերա-
դրւում է Միթրային, եւ սա գտնում է
պարսիկների տենչայի Մեծիտն : Որովհե-
տեւ այս կէտը նիւթի հիմնական մասն է
կազմում, ուստի կարեւոր ենք համարում
մէջը բերել քիչ տեղի ընդարձակ մի հա-
տուած Միհրի հաւատալիքի մասին :

«Միթրան ծնուել է Գեկամբերի 25ին,
ձմեռնային տրեւոյարձի օրը : Առաջալը
պնդում է, որ նա ելել է քաղից կամ ծնուել

է աստրեքկրեայ աշխարհից . . . Միթրան
կուշուամ է քարից ծնուած . . . Միթրայի
զլխտուր քաջութիւնն սպանութիւնն է աս-
տտուկըտկանն նախնայարեան էակի՝ ցլի, սրի
արխնից է տաաջ եկեղ երկրի սրտարեւու-
թեան ամբողջ զօրութիւնը : Այս հոյարարքի
չնորհիւ Միթրան համարուամ էր տմէն բանի
արարիչ : Իսկ սրալհետեւ ցլի սպանութիւնը
պէտք է կրկնուէր զարեւրի վերջում եւ տաաջ
բերէր համաշխարհի նոր ստեղծումն, ուս-
տի Միթրան բնդսնուամ էր իրրեւ աշխար-
հի փրկիչ, սրի միջոցով պէտք է կտատրուի
այս վերստեղծումն ու մեռելների յարու-
թիւնը : Միւս աստուածների նկատմամբ Մի-
թրան միջնորդի գեր ունի : Նա է միջնորդը
մարդու եւ Ահուրա-Մազդայի միջեւ, նա է
Որմզդի յաղթական օգնականն այն կուսում,
որ սա մղում է Անդրա-Մաշինուի դէմ : Երբեւ
պատերազմի տատուած նա զօրքերին յաղ-
թութիւն է շնորհում : Նա է օգնում մար-
դուն այն կուսում, որ սա մղում է Անդրա-
Մաշինուի շար սղինների դէմ :»

«Յտակտպէս կարեւոր է այն, — ասում
է Մ. Բրիկները, — որ Միթրան ստանձնեց
նաեւ պարսկական Մեախայի — Կաշխանաի
գերը : Կոյսից ծնուելով՝ նա զարեւրի վեր-
ջում դալս է հետաւոր արեւելքից եւ համ-
աշխարհն արտաերս է փառութիւնից ու մո-
հուանից : Նա կուչրս է Աստֆտաերաա, որը
մարմինն տաած տատուածութիւն է լինելու :

Նա վերջնականապէս յաղթեցաւ և Անդրա-
Մաշիկին, չարաձեւան պատն եւ հաշտեց
մեծախառն ձեամբ արեւելոյ և նորագոյն
համաշխարհին... Միժբան աշխարհի արա-
րիչն է, միջնորդն աւերկիչը... Նա հալի-
ներին օգնում է, որ սրանք անցնեն Յինուստ
անունով սոսկալի կամուրջը, նա հալիներին
ստաջնորդում է աշն աշխարհը: Այստեղ Մի-
թրան գտաւոր է, եւ նրա գտաւորական
սեղանի ստաջ պէտք է կանգնեն բոլոր մե-
սեւները» М. Брикнер, «Страдающий бог
в религиях древнего мира», Москва, 1923,
էջ 34—35):

Այսպիսով աւանդում ենք, որ յոստաւոր
Միթրայի, արեւի աւերկի ստաժաւ հեա
կապուած էր աշն գաղափարն աւ հաւատա-
լիքը, թէ գարեւրի վերջում նա գալու է
կոսեւելոյ, յաղթեւելոյ, վերանորոգելոյ, յա-
րաձեւն աւելու եւ վերջին գտաւորաւորն ա-
նելու:

Այսպէս էլն մտածում եւ հաւատում
պարսիկները:

Իսկ հայերը: Արդեօք հաշտաւորում էլ
կա՞ր աշն հաւատալիքը:

Մեր Միհրը պարսից Միթրան է: Շատ
հաւանական է, որ աշն, ինչ պարսիկները
մտածում էին Միթրայի մասին, մօտաւորա-
պէս նաշն հաւատալիքն ունենալին հայերն էլ
Միհրի մասին: A priori ընդունելի է աշն
կրօնումը:

Ստեղծելու չկան արդեօք փաստեր, որոնք անկասկածելի դարձնեն այս հաստատական եկեղծագրությունը: Չկան արդեօք տառեր, որոնք ապացույցեն, որ հին հայոց մէջ էլ կար այն հաստատութիւն, թէ գործերի վերջում տիեզերական օրհասի կոխ է լինելու, եւ այս կոտի ժամանակ խաւարի, թշտի, հոգիի ու շարսթեան զեւի գէժ գինովառ ելնելու է լոյսի ու բարութեան ստատուածք — հարստեւ Միհրը:

Կան, եւ այս տառերերը դանում ենք հայոց հին ստատուելիքի ու մեր ժողովրդական վէպի մէջ:

2.

Աշխարհի կոտորածին բարի ողորմելիքն ելոյթի մասին այս հաստատութիւնը տեսնում ենք հին հայոց մեր ստատուելի — Արտատուելի ստատուելի մէջ, որը իւր հնուցին կերպարանքով ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ Միթրայի հաստատութիւնը արտայայտութեան մի նոր փափախակ հայ միջավայրում:

Արտատուելի ստատուելը ճիշտ հասկանալու համար մեծապէս անհրաժեշտ է վերջնականապէս ապաստարանել ծայրայեղ պատմականացման միտումից, որ նպատակ է գնում ստատուելի այս կամ այն գիծը անպայման համարել պատմական-քաղաքական այս կամ այն անցքի արձագանք: Ընդհանրապէս, պէտք է քնդհանրապէս ելակէտ

լնդուհեւել այն հաշկապար, թէ մի տնտան հետ կրտսւած պիցարտնական պրոյցր շատ տւելի հին է լինում, քան այս տնտեր կրտսր պատմական տնձնասրտ թիւնները: Յիծաղելի կը լինէր Ահաւրա-Մարգայի մասին պրուպածներէ մէջ հետքեր սրտնել այն բարձրաթիւ պատմական տնձանց արարքներէ, սրտք կրել են նրա տնտեր (Յաւտին հաշտում է մօտ 50 պատմական տնձ, սրտք կաշտւել են պարսից տառաւածներէ հօր տնտնով, 7—8): Կարիք կա՞յ տպացոյցելու, որ Միհրի տառապելն ու հաւատալիքը շատ տւելի տառք են եղել, քան այս տառաւ տնտնով կաշտւած տնհամար պատմական տնձերը: Ճիշտ նոյն կերպ էլ պէտք է գտակ նաեւ Արտաւապի տառապելի մասին խօսելիս:

Արտաւապի տնտեր ընկել հաշկապին տնտն չէ: Միհր տնտան նման Արտաւապ տնտն էլ միջպարային տնտն է եղել տառաւար Ասիայում, մի տնտն, որի սկիզբը թաղուած է հաղարամեաների հապոյն ծաղքերում: Լեզուարտնները բոտի կամ տնտան հապոյն ձեւը համարում են Աւետապում պահուածը — Ašawazdah, որից ašawand կամ ašawazd. միւս ձեւերից են՝ Artawazdah, Artawazd, Artawasd, Artawaz, Artaoz, Artabazd, Artabasd, Artabaz ու Artapaz. Justi, 32—33, 37, 38—39, Hübschmann, "Arm. Gr.", 29—30: Վրացերէնում պահուած ձեւերն են՝ Արտա-

ւաղղ, Արտաւաղ, Արաւաղ, ալլ եւ չառ հետաքրքրական Ատրաւաղ ու Ատրաւաղ ձեւերը («Բաներէր Հայ. Գիրտ. Ինտալիտաւի», Ա.-Բ., 96) : Հայոց անուան ընդհանրացած ձեւն է Արտաւաղղ : Քիչ անդամ պատահում է նաեւ Արտաւաղ¹ :

Ընդունուած ստուգարանութեան համաձայն Արտաւաղղ նշանակում է «մաքուր (ջերմեւանոյ) մեծարանք մատուցոյ», «մաքրամեծար» : Ասում ենք՝ «ընդունուած» ստուգարանութիւն այն նկատառումով, որ այս ստուգարանութեան պէմ էլ կարող են յիշել առարկութիւններ, ինչպէս որ այս յուում է արդէն Պրամեթես անուան չառ «ընդունուած» ստուգարանութեան պէմ : Պրամեթես անունը մինչեւ այժմ ստուգարան-

¹ Գրեգոր Մազխարոսի «Թղթերը», Հրատ. Կ. Կոստանեանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 91, «Ալմական», 27, արձ. 1057—1063 (թ. 30, արձ. 1152 (թ. 233, արձ. 70, 245, արձ. 133 (1260 (թ.) : Միւթարոյ Այրվանեցւոյ «Պատմութիւն Հոյսոյ», Հրատ. Մ. Էմին, Մոսկուա, 1860, էջ 15, Դ. Халатъницъ «Армянскій эпос в Истории Армении Мосейя Хоренского, Москва, 1896, II, 73, 75 : Եթէ Արաւաղ դասաւի անունը կապ ունենայ Արաւաղղ անուան հետ (Հմմտ. Միհրան դաստ.), ապա սրահորանոր փոփոխակներ կը լինեն, բացի Արաւաղ ու Արգաղ ձեւերից, նաեւ Արտաւաղ, Արտաւաղ, Արաւաղ ու Արգաղ ձեւերը, որ ունեն խորհեացու ձեռագրերը (Խորհեացի, էջ 181 ի ու 182 ի ծանոթութիւններն) ու Թ. Արծրունին (Փ. իթ. 259) : Հմմտ. նաեւ Արտաւաղ ու տեղանունը (Օրբելեան, ԼԹ, 209) : Ուշագրաւ են Արաւաղղ անուան վրական տարբերակների ու մեր Արաւաղ տեղանուան հայերէն փոփոխակների համարեա տառացի նմանութիւնը :

բանուէլ է յունարէն՝ «նախատեսող, նախագիտակ» նշանակութեամբ: Հիմալ տրզէն, ինչպէս իմանում ենք Լաֆարգից, տրտմ է նոր ու շատ հասանալիան ստուգարանութիւն. «Մի արեւելադէս — Մ. Ֆ. Բալբի, Պրամէլեոսի ստապէլին ու բուն իսկ տնտանին արիական ծաղումն է վերադրում. սանսկրիտ *pramantha* տաւմ են ալի փաշաէ ձային, որը պատում է փաշաէ սկստուակի կենդանում բաց արած ծակի մէջ (փաշաների շփումից կրակ հանելու համար, իսկ *pramatyus* նշանակում է ալի կանախով կրակ ստացող մարդ»: (П. Лафарг, «Экономический детерминизм», Москва, 1923, էջ 271): Մրտ պէս էլ Արտատաղի ստապէլի հին բմբանման վերաքննութիւնը հրատարակ է բերում ալի տնտան ընդունում ստուգարանութեան վերաքննութեան ինդիք: Մասնազանների ու շաղրութիւնը հրաւիրում ենք հետեւեալ կէտերի վրայ: Արտատաղ, ինչպէս եւ *art* բառով բարդում տնտնները պատահում են, իմէ քիչ տնդամ, նաեւ *Atr* կամ *Adra* (= *Adar*) նախորտով: Օրինակ, վրացերէն, ինչպէս վերելում տապինք, Արտատաղի փափախակներ տնի Ասրատաղ, Ասրատաղ: *Artaxanous* տնտնը յիշում է նաեւ *Adarmahon*, *Adarmahan*, *Ardayan* եւ ալլ փափախակներով (Justi, 31—32 ու 51): Ալի երկու տնտններում էլ ընդունում է,

որ հախարատն *art* բառն է, որ նշանակում է մաքուր, եւ այս *art* բառը հնչյունների համադրութեամբ գտնւի է *atr* կամ *adar-adra*: Ինչս ՝ տնհարին է հակառակը ենթադրել: Յոստու գրքում կայ *Ardaban* տնուհր, որ տնչուչու հայն *Artaxenos* Արտաւան տնուհն է, եւ Յոստին այս տնուհն ստուգաբանելու համար քննեցոյցին յղում է *գէպի* *Atur-mah* տնուհր, որի հախարատն — *Atur* — տնչուչու կրակ է նշանակում (*Justi*, 21 ա. 51): Ինչս ՝ այս մէկ *գէպ*ում նշանաւոր պարսկապէսն քնդաւում է, որ *ard-art-ը* *atur-atr-ն* է, իսկ այլ *գէպ*երում չի քնդաւում թէեւ հենց ինքք էջ 486-ում *atur, adar* ա. այլ բառերի կոպին գնում է հաւել *art* բառը կրակ նշանակութեամբ: Արտաւան տնուհն ստուգաբանում է *art* «մաքուր» բառով, այն ինչ այս կարպ է լինել պարսկերէն «արաւան», «սարաւան», «տարեւան» բառը, որ կրակի սպասուոր է նշանակում Աւետարյի մէջ: Աւերայնեհը, որ հայերէնում էլ ենթադրում Ասուր — Ասոր բառի հնչյունների համադրութիւն, երբ *ասուր-ը* լինում է *արաւ-օրինակ*, թարեւային «արաւչէկ»-ի փոխարէն տնի «արաւչէկ», որս նմանութեամբ էլ «արաւչիկապոյն» ա «արաւչիկանում» բառերի փոխարէն գտնում ենք «արաւչիկապոյն» ա «արաւչիկանում» (*Hübschmann*, "Arm. Gr.", 110): Ահաւանն այս ձեւերը համարում է իրան յատուկ

փաթկառութեամբ սխալ գրչութիւններ (Հայերէն արժատական բառարան, Երևան, 1926, էջ 600), սակայն անհնարին չէ, որ սրանք լինին արտասանութեան հետեւանք: Այս բարբը մտածել են տալիս, որ Արտաւադդ անունը կարող է ստուգարանուել ոչ միայն *art* = «մաքար» բառով, այլ և *atur-atr-art* — կրակ բառով: Այս վերջին գէպրում *Atrawazdanih* կամ *Ատրաւադդ* կը նշանակէ ոչ թէ «մաքար մեծարանք մատուցող» կամ «մաքրամեծար», այլ «կրակին մեծարանք մատուցող» կամ «հրամեծար»: Այս ստուգարանութեամբ «Արտաւադդ» = «հրամեծարը» մոտենում է «Ատրաւան» = «կրակի սպասաւոր» ա. «*pramatyus*,» — «կրակ հանող» բառերին:

Ի գէպ, *Mithra*: *Misa* (Justi, 503) զուգահրութեան նմանութեամբ *Atrawazd-Atrawaz*-ը կարող էր դառնալ *Asawaz* (հմմտ. *ašawaz[d]* ձեւը), ապա և *Aswaz* (= *As[a]waz*): Վճիռատու թողնելով մտնողէս լեզուարաններին՝ գիտում ենք, որ այս *Aswaz* — Ասվադ ձեւը շատ է մոտենում հայերէն Աս(ա)ւած բառի դատաստական փափախակներին («ասված», «ասրած», «ասված», «ասպած», «ասրած» և այլն):

Վերջապէս այս ենթադրական ասր = աս կամ ասր = ասր (հմմտ. Ագերդեւոհ = Արաշդեւոհ) զուգահրութիւնն արդեօք աւելորդ չէ՞ դարձնում Եփրատեանցի մի ուղ-

դամբ, որով այս բանասերը Գր. Մալխոսրոսի «աւարակ» բառը («թղթերը», ՁԱ, 231) որոպրում է «աւարակ» (Халатьянц, I, 313):

Գրիգոր Սարգիսեանցի կարծիքով Արատապղի տառապէր կարող է արձապանդր լինել իրանական հնադարեան այն դրոյցներէ, որոնց հերոսն էր Հալատտանի Նադատրեան մօտ Անուհա տառաւածուհուն պաշտան մատուցանող Ašawazdao — Արատապղր (Халатьянц, I, 316):

Մեր գրականութեան մէջ այս տառապէրը յայտնի է երեք տարբերակով: Արանցից մէկում Արատապղր բառաբան մարմնացումն է. ախպէս է Եդնիկի փափախակը, որին քնդհանրապէս համեմատել է «Հարցմանը եւ պատասխանիք» գրուածքը¹: Երկրորդ տարբերակում Արատապղր թէ բարի է եւ թէ չար, աւելի ճիշտն առած՝ նախ բարի է, ապա՝ չար: այս՝ Սարգիսեանցի պատմածն է: Երրորդում Արատապղր չար է միանգամայն. նա ախպէս է պատկերացում Շիրաքի դրոյցներից նրանց մէջ,

¹ Այս գրուածքը կող թէ Վարդան փարպաղեօի (համարէն Բրեւեղոյ), թէ Վահրամ փարպաղեօի (մականուամբ Զօդ ?) ու թէ Եդիշէ փարպաղեօի (համարում է պատմագիրը) անունով: Տեւէք. Халатьянц, I, 317, Ալիշան «Հին հայաստան», 193—196 ու Եդիշէի փարպաղեօի «Հարցմանը եւ պատասխանիքի գիրք ձեռագր», հրատ. Արեւիկա վ. Բեկնեան, Վիեննա, 1924:

սրանցում՝ հէնց ինքն Արտաւազդն է Շիրարը¹ :

Առասպելի դարգացման վերաբերմամբ տարրեր կարծիքներ կան, սրանց մասին խօսելու ենք: Մենք ճիշտ ենք համարում Գր. Խալատիանցի կարծիքը, թէ բարի Արտաւազդի դրոշմն առասպելի հնադոյն տարրերակն է (Халатьянц, I, 316): Այս փոփոխակի հաստատները դանդաղ են թէ նշանակի ու թէ Խորենացու մօտ: Մի տեղ հաւաքելով սրանց երկերում եղած պատասխանները՝ հնարաւոր է լինում ընդհանուր դժեքով վերականգնել առասպելը հնադոյն կերպարանքով:

Ո՞վ է Արտաւազդն այս հնադոյն տարրերակի համաձայն:

— Բարի գիւյտոյն, անկասկածելի ու կատարել վիշապամարտ, ինչպէս այս աստուծոյն է Արեւեանը («Հայ ժողովրդական առասպելներ», 325—356):

Դեռ հէնց այն օրերում, երբ

«Ճաշ գործեալ Արգասանայ ի պա-
տիւ ի Ալաաշխի
խարդաւանակ . յեալ նմին ի տանա-
րին վիշապաց²»:

¹ Տաշեան «Յայտակ հայերէն ձեռագրաց», 25 (181 «Զիգար») ու Վանական վարդապետի վարիանսը. Халатьянц, II, 74:

² Խորենացի, V, Լ (ԼԸ), 84: «Այլ եւ ճաշ ասեն գործեալ ի պատիւ Արտաշխի, խարդաւանակ լեալ նմին ի տանարին վիշապաց»: Նեոսելով ընդգծած բառերն՝

Արատաւորդն տառջին երայթն է տնկնում
 իրբեւ վիշապամարտ հօր վիշապամարտ սր-
 պի, մի երայթ, սրի մամանակ «կտակած իմն
 տնկեալ, իրբ թէլ գտեւ պարքաշն խորհիցին,
 յարաւցանեն սրպիքն արքաշին տալապ եւ տն-
 գէն իսկ ի հային քարչեն պոլխան Արզամալ»
 (Քնրենացի, Բ. ՃԱ, 180) : Դէպքերի շա-
 րունակութիւնը պիտենք պարձեալ Քնրենա-
 ցոյց, սրին «բապում ինչ յալանի են... ի
 վիպատանացն, սր պաամին ի Գալթան...
 տատաղեարար, մարտ քնդ նոտա... Աշա-
 ինքն քնդ պարմս Աժպահաւալ», սր տնին
 զոտ տատրտալին Մասեալ... եւ սպանումն
 նոցա եւ հրկեղութիւն շինումսն»...
 (Քնրենացի, Բ. ԽԹ, 176) : Արատաւորար
 պատմած աշս «մարտն քնդ պարմս Աժպահա-
 կալ» ու նրա տաւարը հրով ու թրով՝ Քն-
 րենացին պատմականացնում է քերթուա-
 րար՝ աշսպէս բացատրելով. «Արատաւորալ
 ոչ շատապեալ տնկալ ի նոցանէ պերկար-
 պութեան պաախ՝ յաւելաւ եւս հանել եւ
 պէտխճաւան եւ բաա հիսսիալ պամենաշն
 պիպս, յարում եւ տպարանա եւ քերպս ի նո-
 ցանէ շինէ իսր ի մատանդութիւն : Այսմ ոչ
 կարապեալ համբերել սրպոցն Արզամալ՝
 քնդիմանան պատեւապմաւ, բայց յալթեալ
 արքայսրպաւին՝ սատակէ պամենաշն ծնունդս
 Արզամալ հանդերձ հարբն եւ սրք միանդում

տառնում ենք հին վեպի մի հատուած կանոնաւոր տալա-
 չափութեամբ :

երևելիք էին յայդէ Մարտեան : Նո ոչ ոք
տպրեաց ի նայանէն , բայց միայն աննշանք
ամանք եւ կրտսերք՝ փախուցեալ առ Արտա-
շէս՝ տպրեցան ի դրանն արքունի : Այս
Արդամ է , որ յատուպէին Արդաւանն անու-
անի , եւ ա՛յս պատճառ պատերապմին ընդ
Արտաւայոյ» (Խորենացի , Բ , ծա , 180—
181) :

«Վիշապաց տաճարում» սկսուած խոս-
փախիւնը հասկցնում է պատերապմը , որ
միտմ են իրար գէմ Արտաշէսի արդիներն ու
Ամպոհակի զարմը : «Ամպոհակի ի մեր լե-
զաս է վիշապ» (Խորենացի , Ա , լլլալ , 84) :
Այս նշանակում է , որ Արդաւանի ու արա-
սերնոյ գէմ վարած կսիւը բառացի վիշա-
պամարտախիւն է : Կոտի հեռւանքով ոչ
միայն սորանում է վիշապապանների հայր
Արդաւանն , այլ եւ ընաճնջում է վիշապա-
պանների սերունդը : Վիշապամարտ Արտա-
ւայոյը տիրանում է նրանց կալուածներին եւ
աշտակ շինում իւր պառտակերար : Այս
պատմում է վկայր տապաշափօրէն .

Արտաւայոյ ոչ գտեալ քաջի որդ-
ւոյն Արտաշիսի Տեղեկիկ | տուարա-
նից ի հիմնաւնալն | Արտաշատու . | Նա
անց . զնաց | եւ շինեաց | ի մէջ Մարաց
զՄարակելոո¹ :

¹ Խորենացի , Ա , (Լա) , 84 : «Այլ եւ Արտաւայոյ ոչ
գտեալ , ասեն , քաջի որդւոյն Արտաշիսի տեղեկիկ ապա-

դիւցազն տպատուէր կտպանքներից (Խորե-
նացի, Բ, կա 192. Халатьянц, II, 74—76:
Այս շներն Արաջ Գեղեցկին յարաւթիւն տաւու
բարի կտկներն են: Այս նոյնաւթիւնը դի-
տակցում է Վանական վարդապետը, երբ
տպատեւելով Արատաւազդի ու սրտ հաւատա-
րիմ շների մասին՝ աւելացնում է. «Այս է
յարալէզ տոտապէլն» Халатьянц, II, 75:

Վահագնն տմայրապի ու կայծակի տա-
տաւածն էր, Արատաւազդը՝ վերապիր է նաեւ
յտակապէս կրակի: Կրակի այս կալանատար
տաւածու տպատման մասին հազում են ոչ
միայն սրբապան կենդանիներն, այլ և
նրանք, որոնք կրակի տպատաւորներն են.
սրանք հրապաշտօն ու հրապարծ դարբին-
ներն են, որոնք իրենց դարձանոցում սրբա-
պան հնացի ու նուիրական կրակի տաւջ մաւ-
թելով կոտնահարում են, որ խորատկուեն
Արատաւազդի կտպանքները, և լոյս աշխարհ
դույ իրենց «փիրը» — դարբիններին հովա-
նաւորայ մեծ ոգին, Հոսր Դիքը:

Խորենացու տեւելով՝ դարբինների կրա-
նահարաւթիւնը լինում էր «յաւար միաշա-
րաթուջ», այսինքն՝ տմէն կիրակի, իսկ բոա
միւս տարբերակներին՝ «ինատատարդի մէկն»,
«ի մինն նատատարդի», «ի մուտն նաւատար-
դի», այսինքն՝ տարին մէկ անգամ: Մեզ
թւում է, թէ Արատաւազդի տաւապելի մէջ
նշուած այս մօտիկ ժամկէտերը թերեւս տ-
պացոյց են այն բանի, որ սկզբնապէս Ար-

առաջադիւ զալուսար մօտ ժամանակներում էր ակնկալում եւ զայլ մինչեւ անգամ հաւատում էին որտեղեւոր ելոյթին խառն աշխարհից, մի ելոյթ, որ ըստ երեւոյթին տօնում էր ամէն տարեմալ:

Ժամանակի ընթացքում ամենամեայ ելոյթի հաւատարմքը տեղի տաւ զերջին զալստի զալստի հանգստի: Ժամկէտը երկարեց, եւ մէջ տեղ եկաւ հետաւոր յալթանակի ակնկալութիւնը: Արտաւազդը դարձաւ ոչ միայն առաջադիւ տալու, այլ եւ դարերի վերջում հանգստեւ եկող մի ակնկալութիւն, որպէս իրենց տեղը, որպէս իրենց տեղը: Այժմ Վահագնի ու Արտաւազդի միջեւ սուր ու ճոր տարբերութիւն կար: Այս կերպարանքով Արտաւազդն արդէն մի իսկական Միհր էր, միայն տարբեր տնայում, եթէ ոչ տեղի հին, քան ինքը Միհրը: Եղնիկը պատմում է, թէ նոյն իսկ եւ զարում հայերը հաւատում էին, թէ «Արտաւազդ արդեւեալ է ի զիւաց... զայժմ կենդանի կայ, եւ նա ելանելոց է եւ սենելոց զաշխարհ» (Եղնիկ, Ա, 74):

Այս հաւատարմքի մասին պատմող քրիստոնեայ կրօնաւորը նախատեսելով շարունակում է.

«Մայրութիւն զիւաց խառն զգիւցս պաշտ հայոց... եւ ի սնտի յայտ կապեալ կան անհատաւոր, որպէս եւ հրէայք, որ ի զար ակնկալութիւն կապեալ կան, եթէ Դա-

ի թի՛ղ զտալսց և՛ շինեյ զերստապէժ՝ եւ ժողովեյ զհրէսցս եւ անց թաղասրեկ նոցա» (Եղնիկ, Ա. 74) :

Մեր տարատէրներն Արտատաղի տառապելի աշտ վերջին տկնկարս թեանն տարալինքապաքական մեկնութիւն են տուել սովորաբար իրր թէ Արտատաղը զտալս և հալ թաղասրս թիւնը վերականգնելու : Այս բացառութիւնը, որ ժամանակակից տարաշնութեան ու տարաշնականութեան զարգացման արդատիք և, չտա հետս և իսկութիւնից :

Արտատաղի, ինչպէս եւ Միթրալի, տառապելի ու հաւատալիքն ոչ թէ քաղաքական տարաշնական գիտակցութեան արտայայտութիւն էր, այլ եւ գիցարանական, կրօնական եւ քաղաքական մտածողութեան :

Մեր կարծիքով Արտատաղի տառապելի հիմնական զարգացման ճիշտ ըմբռնել և միայն Գրիգոր Սարգսեանցը :

«Արտատաղի, — տալ է նա, — ըստաւոր սկզբունքն է, նա հալկական Մեփիան է» (Халатьянц, I, 316) :

Նա հալկական Մեփիան է եւ հալկական Միթրան, — կը լրացնենք մենք :

3.

Մենք տեսնեք, որ Արտատաղի առատապելի ու հաւատալիքն ըստ հալկական Միթրալի տառապելի ու հաւատալիքն էր : Ար-

առաջագիշտ նման էր Միթրային, բայց նա չէր
լինքը Միթրան չէր: Հայաստանն ունէր իւր
խեղճերն Միթրան: Հայր Արամայիւն սրբի
Միհրն էր աշին:

Արդեօք հայաց բուն Միհրի մասին կա՞ր
աշին հաւատալիքն ինչ որ կար պարտից մէջ
Միթրայի մասին:

Արտ պատմութեանը, եւ պրահան պա-
տմութեանը, տալիս է մեր ժողովրդական
վէպը:

Հայ արդի ժողովրդական վէպի ստեղծ-
նորարար ժիւնը մինչեւ այժմ ի միջի ալլայ
տառապանքի եւ տղայացիի է երեք զլխաւոր
թեմիս, որոնք հաստատուն կուտան են մեր
ձեռքում՝ այս նիւթն առամշտութեամբ մի-
ջնային:

Արանցից տառքինն աշին կրահամն է,
թէ մեր արդի ժողովրդական վէպը, եթէ
որտ պատմական յիշատակները մի կողմ
դնենք, հայաց հին տառապանքի կրկնու-
թիւնն են ըստ կռիւտի: Դեռ եւս 1899
թուականին Մանուկ Աբեղեանը «Հայ ժո-
ղովրդական հաւատքի» մէջ տղայացիի է,
որ «Ստամբուլ ծակի» զլխաւոր հերոսներից
մէկը — Սանատար — «կաշմակի հերոս» է
ու «վիշտաբար»¹: Մտա մի տառապան
տարի — յետոյ նա աւելի ընդարձակելով այս
միտքը՝ գրել է.

¹ Dr. Manuk Abeghian, "Der armenische Volks-
glaube", Leipzig 1899, էջ 86.

«Նոր վկայի մէջ եղած զխցադնական տառապելիները՝ համեմատելով մեր հին տառապելիներին՝ գտնում ենք, որ հին տառապելիները գրեթէ ամբողջապէս մտել են նոր վկայի մէջ, աշն էլ նաշն դատարարութեամբ, որ տնին աշղ տառապելիները մեր հին վիպատանքի մէջ . . . սրանց բոլորի կենդրոնն է վիշապների գէմ կրտսերը» :

«Մեր հին տառապելիների ու նոր վկայի մէջ եղած տառապելիների նաշնութիւնն աշն տառիճանի է, որ կարելի էր կարծել, թէ վկայը միևնուշն հին վիպատանքն է» :

«Նոր վկայի մէջ հին վիպատանքից դուրս է ձգւում բոլոր պատմականը՝ պատմելով միայն զխցադնական տառապելիները՝ Սահաար, Գառլիկ ու Մհեր տնտնների տակ՝» :

Հայոց հին տառապելիների մէջ ամպրոպի ու կայծակի Աստուած եւ վիշապամարտ էին Տրդրանը, Վահագնն, Արտաշէսն ու միւսները : Ճիշտ սրանց նման կայծակնապիք ու վիշապաբաղ են Սահաարը, Գառլիկն ու Մհերը : Այս երեքի միջից մեզ համար կարեւոր է յտակապէս Մհերի՝ ամպրոպի Աստուած ու վիշապամարտ լինելը :

Երկրորդ կարեւոր յայտնադարձութիւնը, որ համարեա միամտմանակ արել են Սահաարն Կանաչեանցն ու Մանուկ Արեղեանն, աշն է, որ արդի մոլորաբանական վկ-

պի մէջ մի հերոս, որ սկզբնապէս մէկ տնձնէր, յետագայում դարձել է երկու:

«Սկզբում — տակ է կանայեանցը 1907 թուականին — վէպը տնեցել է միայն մի Մհեր . . . բայց յետոյ երկձեզքուել է . . . վէպի վախճաններին մեծ մասն տնին երկու Մհեր: Մհեր — Մեծ, Ասիւծաձեւ Մհեր եւ Մհեր — Մհերիկ, Պատիկ Մհեր¹»:

Բառասրտապէս նոյնն է առում Արեւեանը 1908 թուականին՝ գրելով. «Ասիւծաձեւ Մհեր. — այս Մհերն իսկապէս կրկնաթիւն է Պատիկ Մհերի²»:

Այսպիսով մեր նախկին խմբագրի վրայ, թէ Խառմայ ծոերն, արեւմեւ մասնասրտապէս Մեծ Մհերն ու Պատիկ Մհերն ամպրոպային աստատմներ են եւ վիշապամարտ, այժմ տեսանում է մի նոր թեպիս, թէ Ասիւծաձեւ Մհերն ու Մհերիկը միեւնոյն տնձն են: Իրանից հեռւում է, որ թէ¹ այն, ինչ որ պատմվում է ասաջնի մասին ու թէ¹ այն, որ սովում է երկրորդի մասին, վերարեբում են մէկ հառիկ Մհերի:

Ո՞վ է այս Մհերը:

Արտ պատմաբանը կապում է մեր արդի ժողովրդական վէպի ասամնաոխրութեան երրորդ կարեւոր հուսմամբը:

¹ Կանայեանց, «Զոջանց տան պատմականը», 45:

² Արեւեան, «Հայ ժող. վէպը», 170:

Այս կէտում Արեղեանը մնացել է ստորակրօնում :

«Մհերի տնձի մէջ, — ասում է, — միտցած են երկու Աշոտի (Գաւիթ Բաղրատունու եղբայր Աշոտի) ու Գաւիթ Բաղրատունու սրբի Աշոտի պիտին եկածը : Բայց տպւած է տնչուչու եւ Ստանոյ վերջին յոյսին իշխանի — Շահնշահի պատմութիւնը յետագայ պարերում : Պատմական պէտքերի յիշարարիւնը պարզ երևում է . բայց թէ ինչպէս ոչ թէ Աշոտ կամ Շահնշահ տնունն է պահուած , այլ Մհեր , այլ մենք բացատրել չենք կարողանում : Հարկու պահումար տպւած է Ստանոյ պատմութեան սրեւէ մեղ տնձանիօթ հշանուոր տնձ ու պէպք¹» :

Այս ստորակրօնը փարատել է Ստ. Կանաչեանը՝ հրատարակ հանելով իւր հշանուոր թեպիտը թէ՛ :

«Մեկը Միկր — արեգակն է²» :

Հին հայոց առատուկների մոպրոպային տատամենների — Տիպրանի , Վահագնի , Արտաշէսի ու այլոց տեղի արդի ժողովրդական վէպը պէլ է ուրիշ տնունների . արանցից մէկն է նաեւ Մհեր-Միհրը : Վերջինիս մուտքը հայ ժողովրդական առատուկների մէջ՝ տնչուչու պատահականութիւն չէ , այլ հե-

1 Բրեգեան , « Հայ ժող . վէպը » , 88 :

2 Կանաչեանը , « Զոհանց տան պատմականը » , 42 :

ուհւոնք ալն խորատուար սպղեցութեան, որ
միհրապաշտութիւնն ունեցել է հայ կեան-
քում :

Մհերը Միհրն է : Այս դուպաղբութիւնը
չի հակասում ալն թեղիսին, թէ Ստամայ
ծուրն, որեմն եւ Մհերն ամպրապային Աս-
տուած են : Ձի հակասում, որովհետեւ Մի-
թրա-Միհրը ոչ ալլ ինչ է, բայց ելմէ հնո-
ւոյն ամպրապային աստծու մի համեմա-
տարար նոր ու դարպապաժ փախիտակ :
Անուոնք փախուել է, բայց հաթիւնը նոյնն է
մնացել, եւ հաթիւնը յայտի կոխն է խո-
ւարի գէմ, կայծակի ու կրակի աստծու
մարտը վիշապների գէմ, բարի սպա սպա-
րումը չարապետի գէմ :

Ասիւծաճեւ Մհերի ու Պտտիկ Մհերի
մտտին պտտմածները մի ամբողջութիւն են :
Ելմէ որոնց վերադերեալ հաստատմանը
խմբենք, ալն ժամանակ տկներեւ կը դառնայ
Մհերի գրոյցի ու Միթրայի աստապէյի հայ-
նութիւնը :

Մհերը Վահագնի, Արտաւազի ու Մի-
թրայի նման կալում է վիշապների ու գեւերի
գէմ : Նա յաղթում է ալն տախծին, որ յայտ-
նուել էր ճամբաների վրայ, գնացող - եկո-
ղին ուսում էր եւ թանգութիւն էր ձգել
Ստանում¹ : Աստապէյի մէջ վիշապի փախ-
ընն տախծի հանդէս գալը չի փախում հար-

¹ Գարեգին, արկ. «Ստամայ ծուր», 21 :

ցի Լաթխեր, սրովհետեւ ինչպէս հալոց, աշխղէս եւ սրիչ ժողովարդների պալլների մէջ վիշտայներին ու գետերին երբեմն փոխաբերում են պայտները: Օրինակ, գերմանացուց ու հալոց մէջ իրրեւ չարաթեան մարմնացում հանղէս է պայիս պալլը¹: Ինչպէս վերջերս գեղեցիկ մեկնից Հր. Աճառեանը, հին հալոց Աճառիք, սրի նոյնանիչն են Գրոցը կամ Հաղէսուր, շնայալլ է նշանակում²: Վրաց տառապելների մէջ գետերի կողքին յիշվում են նաեւ կինճերը³: Մհերի՝ տախճի գէմ կոտեկու պէպրը մի սրիչ փոփոխակում պատմում է Աննատարի մասին, եւ աշտուկ տախճի փոխարէն հանղէս է պայիս վիշտոյր, սրն տառնց մարդպաշի թուլլ չի տալիս ջուր վերցնել⁴: Կոտեկած չկույ, սր պայտնամարտաթխեր վիշտաթաղսթեան մի ալլ տարրերակն է լսել: Վերջապէս Ժողովրդական վէպն ուղղակի ցուցմունքներ էլ ունի աշն մասին, թէ Մհերը կուտմ էր սչ միայն պայտներ, ալլ եւ գետերի գէմ, սրանցից մէկն էր Կուայ գետը⁵:

¹ Abeghian, 114. Աբեղեան, «Հայ ժող. տառապելները», 362—363:

² «Արմատական բառարան», 520. Աբեղեան, «Հին հալաւոր», 327—328:

³ А. С. Хаханов, «Очерки по истории грузинской словесности», I, Москва, 1895, № 30 ու 33:

⁴ Կանաչեանց, «Ստամոյ ծաեր վէպի երեք փոփոխակ», 108—109:

⁵ Աբեղեան, «Հայ ժող. վէպը», 170:

Մհերը կոչվում է Ասիւ ծածեւ Մհեր : Այս մականունը բացատրում է իբրեւ տախ-
 ծին պատասույ , ձեռն պ Մհեր : Կարելի է կար-
 ծել , որ այս մեկնաւթիւնը մոպոպրպական
 տապարանաւթեան արդասիք է , եւ թերեւս
 չէնց այս տապարանաւթիւնն է պատճառ
 եղել , որ զրոյցի մէջ վիշապի տեղը բռնել
 է տախծը : Մոպոպրպական տապարանա-
 թեան վրայ չիմնուած զրոյցները զոյա-
 թիւնը հանրաշաշանի իրապաւիւնն է : Մեր
 հեղինակներէր բաւական է յիշել Խորենո-
 ցուն ու Յովն : Մամիկոնեանին : Արդի մո-
 պոպրպական բանահիւստ թեան մէջ որս մի
 հետաքրքրական օրինակն է «սանամօր յար-
 ցի» կամ «սանամօր դարմանի» զրոյցն , բա-
 ւոր Շիր կաթինը կամ Յարպուզի ճանա-
 պարհն տաջուցել է աշն յարցից կամ դար-
 մանից , որ սանամօրը զոյաւցել է սանա-
 հարից եւ փախչելիս թափիւթիւթ : (Հմմտ . Սա-
 հակ Վ . Ամատունի , «Հայաց բառ ու բան» ,
 Վաղարշապատ 1912 , էջ 162 — «դարմանա-
 դուր ճանապարհ» , Աճառեան , «Պատաս-
 կան Բաւարան» , 953 — «սանամօր յարց» ,
 Abeghian, 49—50 — “Die Milchstraße.”) : Հին
 հայաց զրոյցի համաձայն «Յարպուզի
 հետը» կամ ճանապարհը կազմուել է աշն
 յարցից , որ Վահագնը զոյաւցել է Ասորես-
 տանցիների նախնի Բարշամից եւ փախչելիս
 չապ տուել երկնքում («Անանիայի Շիրա-
 կան ու Մնացորդը բանից» , հրատ . Բ . Պատ-

Կոնեան, Ս. Պետերբուրգ 1877, էջ 48) : Արեգեանն իրաւամբ այս գրքիցի վարժանա է համարում Արուսեանձեանի «Գրոց-Բրոցում» պահում ալն ուսանողութիւնը, թէ «Յարգողը նշան է, որ ժամանակով արեւ տրտումս Աստուած իւր մշտնէրը գրկեր, մեր երկրի Աստուծոյ կալին յարգերը գողցեր... յարգը թափեր երկնից երեսն ու մնացեր» (Abeghian, 49—50, Արեգեան, «Հայ ժող. տառապեղները», 246) :

Անանիա Շիրակացու վախճանի համաձայն Յարգողի ճանապարհը կազմուել է Բարչամից գողացած յարգից, իսկ «Գրոց-Բրոցի» վարժանաի տակով՝ Բարչամի գողացած գարմանից : Երկու գէպքում էլ Յարգողի ճանապարհի հետ կապուած է Բարչամի տները : Այս տները, որ բարդ տներն է, կազմուած է Բար ու Շամ բաժնից : Արանցից տաճիրն էլ, Բառլ կամ Բահալ տներն է, որ նշանակում է «տէր» (Эмин, «Исследования», 23, Արեգեան, «Հայ ժող. տառապեղները», 257) : Ր հնչիւնի՝ յ հնչիւնին վախճանն ալնքան էլ հապտապէս երեսույթ չէ. Հ. Գեղցերն իրրեւ օրինակ մասնանշում է, թէ Babira = Babi/u, Nadditabira Nidintavbil («Գիցարանութիւն Հայոց», «Բարձրագիտ», 1897, էջ 355) : Արանց մենք կ'աւերացնենք երեք ծանօթ տներն Յուստուց ու Հիւրչմանից : Բառ Յուստու. («Namenbuch», 213) Միւրդաւ = Միւրդաւ

= Միլդատ = Միլատ, իսկ ըստ Հիւրչմանի՝
 Բաղարիայի Բաճ կամ Բախլ անունը ծագել
 է պաճաւերէն Բախլ = Բաճը ձեւից եւ Պար-
 թեւ անունն էլ նոյնն է, ինչ որ Պաճլու՝ ան-
 չուչա անցման հետեւեալ օղակներով. Պար-
 թեւ — Պարթաւ — Պարհաւ — Պաճրաւ — Պաճլաւ
 («Arm. Gr.» 31, 63—65) :

Բար-Շամ անուան հնադոյն ձեւերն են
 շամ՝ Բաալ-Շամին ու Բաալ-Շամէն եւ
 աւով՝ Բաալ-Սամիմ ու Բաալ-Սամին (Գեյ-
 ցեր, «Դիցարանութիւն Հայոց», Բարձրովկայ,
 1897, էջ 355, Ալիշան, «Հին հասար», 312—
 313) : Խորենացին (Բ, ԺԳ, 128) ու Աղաթան-
 ցեղոսը (ՃԹ, § 784, էջ 408) պահել են Բար-
 Շամին ձեւն, իսկ յաւարէն Աղաթանցեղոսն
 ունի Բար-Սամէնէ (Hübschmann, «Arm.
 Gr.», 291—292) : Անուան սեռական հարով թէ
 Աղաթանցեղոսն ու թէ Խորենացին գնում են
 Բար-Շամինայ («Դիցն Բար-Շամինայ»,
 «Գրար-Շամինայ գորտակերն»), որը աւով
 կրինի Բար-Սամինայ :

Արդ եթէ մենք Յարդղայի ճանապարհի
 դրոյցները յիշելով հարցնենք, թէ ի՞նչ դար-
 ման է թափուած երկնքում, եւ պատասխանը
 տանք աւով հնչուող անունով, կը սաանանք
 Բաալ-Սամինայ յարդ կամ դարման : Դուրս
 ձգելով Բաալ = աէր մակդիրը՝ կ'ուշեւանք

Սամինայ յարդ կամ դարման :

Մեր կործինքով ահա հենց այս Սամիւնայ յարգն է, որ փախուելով Սամիւնայ դարձանի՝ դարձել է սամաւոր յարգ կամ դարձան, եւ այստեղից էլ առաջ է եկել սանահօրից դարձան դպարցող սանամօր գրույքը:

Ժողովրդական ստուգարանութեան հետեւանքով Ասորեստանեայց նախնի Բաալ-Սամինը, որ երկնքի ու արեւոյկի մեծախոռ Աստուածն էր, աղօտանալով դարձել է մի գեղջկուհի քարիկ, որ գիւղի մարտիներէից տախլ-թախալ յարգ է գողանում քրքրուած կողովով:

Եթէ մերձենք այն ստուգարանութիւնը, որ Ասիւծածեւ քաղաքում է իրրեւ տախլ սրտատուղ, տախլ ձեւող, տար ի՞նչ քաղաքաթիւն կարելի է տալ Մհերի յիշեալ մականուանը: Այս գէպքում անշուշտ մնում է ընդունել, որ Ասիւծածեւ նշանակում է տախլանման կամ սարդակի Ասիւծ Մհեր, ինչպէս որ հասկացել է բանաստեղծը՝ իսր «Ստուանցի Դաւիթ»ը սկսելով հետեւեալ երկրորդով.

«Ասիւծ-Մհերը՝ դարձաւ գիւցարցուն՝
Քառատուն տարի իշխում էր Ստուան¹»:

Եւ որովհետեւ Մհեր-Միհրն արեւոյկն է, արեւն Ասիւծ-Մհերը նոյն ինքն Ասիւծ-

¹ Յովհ. Թումանեան, «Բանաստեղծութիւններ», Թիֆլիս, 1903, էջ 163:

Արեւն է : Հայ ժողովրդական մի հաւատա-
լիքի համաձայն «արեւն արշաւում է հեծած
մի տախտ, որը մի մեծ սուր ձեռին՝ նրան
պաշտպանում է չոր սղիններից» : Արեւեանի
կարծիքով «այս տախտն իրանական ծագում
ունի ¹» : Նոյնն ասում է նաեւ Կանայեանցը՝
նշելով, որ «պարսից արքաների զինանշանը
դաշուր շիրի-խուրչուդ — տախտ-արեւն է ²»
Պարսից զինանշանն անկասկած միհրապաշտ
Իրանի խորհրդանիշն է, արտաքաղաքիւն
հին ժողովրդական հաւատալիքի, որ արեւի
ու տախտի պաշտօնարար զուգորդում էր
իրար : Ըստ Ռայնաքի՝ հին պարսիկների լոմ-
բանմամբ՝

«Ատախտը որդաղան կրակի խորհրդա-
նիշն է» :

Հենց նույն այս Ատախտ-Հրի կամ Ատախտ-
Արեւի հաւատալիքի արձագանդ կարող է լի-
նել մեր ժողովրդական վէպի Ատախտձեւ ա-
ծականը կամ Մհերի Ատախտ մականիրը :

Մհերը կուռեւ է պաղանների, վիշապ-
ների ու գեւերի պէմ, բայց այսօրնով չէ
սպասում նրա հոյարարքների շարանը : Ար-
տաւուղի նման նա էլ է Վահագնից սաղ-
րեւում նրանով, որ զեւ անեւիք ունի :

Ինչպէս որ փաքրիկ կրակը — կալծը պա-

¹ Abeghian, 46

² Կանայեանց, «Ջոջանց տան պատմականը», 46—47 :

Հումած է քարի — կոյճքարի մէջ եւ դուրս է
դուլիս կոյճքարի — քարի միջից՝, աշխուհ
էլ Մեծ կրակի, Հոր-Մհերը փակում է
վիժիտարի քարածախի — Սկսվում քարի մէջ
եւ դուրս է դուրս աշխուհից :

Մեզ լուծում է, թէ ինչպէս Արատաւորի,
աշխուհ եւ Մհերի ստատուելի մէջ սկզբնապէս
աշխ Հատատուիքն է եղել, թէ Մհերը դուրս
է դուլիս քարից տմէն տարի :

«Կ'տեսն՝ տմէն իմամբարձման գիշեր
Մհերի քարի տխու կը բացուի... Մէկ տա-
րեկան խորսի տեսի... Քարի տխու բացուի,
Մհեր քարի միջէն ելիք ի...»² :

«Տարին մէկ տնդամ ցէրը (= ալիքի)
տխու կը բացուր...»³ :

Մհերը տարին մէկ տնդամ քարից դուրս
էր դուլիս տնդաշտ վիշտոնների, գեւերի,
դուրանների, դուլիքի պէմ կուտելու համար :
Հեծեալ Մհերի ալի կուտի հետքն իրրեւ հե-

1 Կոյճքարի ու հրահանի հատատուիքի մասին տե-
սէք Abeghian, 90: Կրակի ծաղման մասին մի շատ հետա-
քրքրական հայկական առանդութիւն մէջ է բերում Մա-
րտիրոս, I, 264—265: Այս առանդութեան մէջ էլ կրակն
ստացում է կոյճքարի ու հրահանի բաղադրով, բայց
այս միջոցը ոչ թէ պրոմէթէոսն է, այլ ղեւը :

2 Մ. Արեղեան, «Գաւիթ եւ Մհեր», Շաշի, 1889,
էջ 59 :

3 Գարեգին Երկ. «Աստուծոյ ծռեր», 150 : Այս գրքում
տալած մի ուրիշ փոփոխակի մէջ առատուելն աղբուած է
հայ-լուսաւորչական եկեղեցական տամարից. «Տարին հինգ
աւաքկատիկ (նաւակատիկ) : Մհեր են քարից դուրս կէլայ
(նոյն, 60) :

ստոր տրճապանդ՝ դեռ նկատում ենք վէպի
փափախանքից մէկի մէջ՝

«Տարին մէկ տնգամ, Գիլան տմիւ (==
դիրան տմիւ == դալլի տմիւ?) Էն քեարից
էնու ձիւս չեա կը առայ դիւս»¹ :

Մեր կարծիքով այս է Հնադրոյն փա-
րանան տատապէլի, սրտմ պոհուել է տմե-
նամեայ դարսեան կամ տմենամեայ յարս-
թեան պարագայը, որ կար շատ արիւ ադ-
դերի մէջ (Համա, Թամամուգ, Ապոնիւ, Առ-
տիւ) :

Առատապէլի ցեանադոյն տառիճանի ժա-
մանակ տմենամեայ ելոյթին փախարկնում
է լոյսի ու կրակի դիւցադնի երկրորդ պա-
րաստը պարերի վերջում :

«Մհերն ու ուր ձին կու պոն աչխար :
Նար Մհէր կատարում կէնի, վերջ կը մար-
տիրտուի»² :

Այս փարանաում վերջարանը վկայա-
րանական ընդլծ է ստապել : Մհերը պիտի
հասնի քրիտանէի բարձրագոյն փառքին,
պիտի նահատակուի կրօնի համար : Ակրհա-
պէս անչուչա այս գիծը չէ եղել : Հնադրոյն
բմբանման համաձայն Մհերը պէտք է աչ-
խարհ պոյ «կատարում» անելու, չարս թեան
զէմ, վիշապների ու գեւերի զէմ կովերու
համար : Անչուչա այս նոյնն է, ինչ որ հառ-

¹ Գարեգին սրկ. 150 :

² Գարեգին սրկ. 460 :

կանում էին հին պարսիկները, երբ ասում էին, թէ «պարսրի վերջում Միթրան պարս է հռաւոր արեւելքից՝ եւ համաշխարհն ապաստելու է փառաթիւնից եւ մահուանից. նա վերջնականապէս յաղթելու է Անդրա-Մայնիւին, չարաթեան ուղուն եւ հոյակապ մեծափառութեամբ արելու է նարպաւած համաշխարհին»։ Մհերի ու Միթրայի զրոյցի ու հաւատալիքի նախաթիւնը երեւում է մանրամասնութիւններից էլ։ Ինչպէս յայտնի է, Մհերի դուռ է կոչում այն քարաժայռերից մէկը, որոնց հետ կապւում է Մհերի առանը։ Կանոյեանցն արդէն մտանոնջել է, որ Der-i-Mihr, այսինքն Միհրի դուռ են կոչուել պարսից մէջ Միթրային նուիրւած մեծ զոհարանները («Սասմայ ծսեր վէպի երեք փափախակ», Յասաջարան, էջ 1, ծանոթ. 2)։ Ժամանակին կապարդն էլ «մեհեան» բառն ստուգարանելիս այս համեմատել է պարսից dar-i-mihrի (= մեհեան կամ միհրեան սաճարի) հետ (Տաշեան, «Ուսումն հայ. դաս. լեզուի», 562)։

Հետաքրքրական է, որ ըստ ժողովրդական վէպի մի փափախակի՝ Ակոփաւ քարի մէջ, որտեղ փակւում է Մհերը, նրազ է վառվում։

«Կարմիր կիրակին լիբիկուան պատարայ որ կըլնր, Էն լիբիկուան մէկ մարդ որ ողջկան կաւր. — Իլի, կինա մամ, մում կրողը, օխնուկ կրակ առ, բի։ Ախէիկ կըլնը

տիւս, կ'իրիչկը, կը տեանայ Էլլա քիարէն
 նրազի բուխ կըլնը. էդ տիւշիկ էլաւ, կինաց
 էն տմուտով, թի ժամն ի: Մտաւ էնակդ,
 գնրագ կպուց, դարձաւ, տը կէր, տիւս
 էկաւ իրար: Ախշիկ մնաց էնակդ, տեսաւ,
 սը էրկնաց մանանայ իկի: Մհերն էլ տալից,
 կերաւ, ձին էլ, տիւշիկն էլ: Էլ չքեպցոցսն,
 մինչև տարին թրմըմաւ: Ին աւաւր ինչ տա-
 րին թրմըմաւ, տիւշիկ գնրագ կպուց, ինչ
 տիւս բացատաւ, էլաւ տիւս, նրագ առից,
 էկաւ տուն» (Պարեկին սրկ, 150):

Վանայ գիցանաւէր քարածայտի մէջ
 կենդանի ու անմեռ վտակաւմ է ոչ միայն
 Հուր-Մհերն, այլ և մինչ այժմ էլ այնակդ
 վառուժ է նրա նիւթական խորհրդանիշը —
 «օխնուկ կրակը» կամ նուիրական, անշէջ
 ճրտը (Հմմտ. Լուսաւորչի անշէջ կանթեղի
 ասանդաթիւնը):

Ըստ նոյն վարիանտի՝ «օխնուկ կրակի»
 պնացող աղջիկը պատմում է, թէ Մհերի
 դստն վրայ «մէկ կեօքվը (= ընկուղենու)
 ծաւ կէր» (Պարեկին սրկ, 150): Այս «կեօք-
 վը ծաւի» նշանակութիւնն ու Միհր-Մհերի
 հետ ունեցած կապը հասկանալու համար
 պէտք է յիշել, որ հին աղվերի մէջ «կրակը
 րոյսերի հետ կապուած է մաաճւում» և
 «կայծակի մարմնացումն են համարուած
 շատ րոյսեր, սրանք հնամբ դարձ են ամուկ
 չվումով սրբազան կրակ հանելու համար»

(Սրեկեան, «Հայ ժողովրդական ստատուելները», 140) :

Կրակ տուող սրբազան ծառի յիշատակութեան թանգադին հետք է այս «ընկապենին» Հուր-Մհերի ստատուելի մէջ :

Սակայն Մհերի՝ Միհր լինելու ամենազօրեղ տպացոյցներից մէկն այն քարածայրի անունն է, որ սախարաբ կոչում է Ակսիու քար և որի իսկական անունն է Ագուաու քար (Փարեղին սրկ. 150) : Վժողովրդական ստուգարանութեան համաձայն քարն այսպէս է կոչում, որովհետեւ Մհերի նետից վերատար ազդան է նրան աստճնորդել այնտեղ «ինչ ազաւ մաււ հնտեղ, էն գիմաց կտաին Ազատու քար» (Փարեղին սրկ. 150) : Համեմատական գիտարանութիւնը սրան բարբառին այլ բացատրութիւն է տալիս : «Այս գրոյցների մեծամասնութեան մէջ, — տեսմ է Ա. Ի. Տիւմենեւը՝ խօսելով կրակի ծաղման ստատուելների մասին, — կրակի յափշտակումն ու նրան տիրանալը վերադրում է կենդանիների կամ թռչունների թաղաւորութեան այս կամ այն ներկայացուցչին : Նախնադարեան աշտոյիսի պրամեթէսների գերում յատկապէս յաճախ հանդէս են գալիս թռչունները—վառ—կարմիր և կամ ածխի նման սև թռչունները, որոնց սև ու մրկումս վեհաւորները վկայում են նրանց կոտարած հայտարարի մասին : Այսպիսիներից է ամենից աստճ ագուաւը . . .»

(Ա. Ի. Տիմենկո, «Նախնադարեան կրօնը», «Записки научного общества м-истов», Հանդէսում 1922, № 4, Москва-Петроград, էջ 103) : Այսպիսով արեւմեացիները կրօնապաշտաների սրբազան թաշտն է : սա կրակի տաճար խորհրդանշին է նաեւ միհրապաշտ Հայաստանում : Հար Մհեր-Միհրը փառաւոր է կրածին քարի մէջ, սրի մօտ արեւը կրած է կրակու սրբազան ծառը եւ սրակը թառում է կրարեր տղատը : Ազատի ու հրապաշտութեան կտոր տեւում ենք նաեւ Անձեւացեաց տշխարհում, սրակը գտնում ենք Ազոտի քարը, Կարբնաց քարը, սրակը գից լսելի էին լինում «կոսմոսիս գարրնայ» եւ սրակը «Ա. տաքեւին հալածեաց զդարբինսն — զգործօնեայս շարին . . .» (Այլ-շան, «Հին հայտաք», 37—38, Կոնստանդ, «Ջաջանց տան պատմականը», 49) : Ազատն իրեն կրակի քարի տաճար թաշտն՝ թշնամի ու լիտի լինէր նրա թշնամիներին-գեւերին, վիշապներին, արեւն եւ օձերին : Այս թշնամութեան հետքը տեւում ենք Ջանդեղարի Ծրձեւնաւանդի մի խաչքարի — Ազոտա-խաչի տանդութեան մէջ, սրակը ազոտաւ մարդկանց լիլիում է օձից (Խ. Սամուէլեան, «Տոտեմիզմը հայաց մէջ» : տեւք «Բաների շ. Գ. Ինտախատար», Ա.—Բ, 32) : Հայ մտախորհրդական մի գրաւորում «Երկնա-հայեաց» ու «Արեգակնահայեաց» օձերի կողքին գրաւոր է նաեւ «Օձն Ազոտաւան»

(Ալիշան, «Հին հաւատք», 154) : Ժողովրդական հաւատալիքների համաձայն էլ տղոսւր սր սեւ է, սրաշտամուհի տատրկալ է («Բանրեր ՀԳԻ.» Ա.—Բ, 16) : Սեւ զոյնի սրաշտելի զոյն լինելու հետեւանքով է սնչուչո, սր «հմայքների, կախարչութիւնների, ինչպէս եւ սրբերին զհարերելու համար միշտ տառւելութիւն է տրւում, նոյն իսկ երբեմն անսլոյժման պահանջւում է, սր աքլորը կամ հոսը սեւ զոյնի լինին» : («Բանրեր ՀԳԻ.» Ա.—Բ, 27) : Թերեւս այս մտայնութեամբ էլ պէտք է բացատրել, սր ինչպէս այլ ժողովուրդների, այնպէս եւ հայոց մէջ սեւ զոյնն արտիսութեան զոյն էր, իսկ սեւի հակառակն — սպիտակը՝ սպի :

Ազոսուի ու հրապաշտութեան նոյն կապը տեսնում ենք Վրաստանում էլ : Մեր Մհերը փակուած է Ազոսուու քարի մէջ, Վրաց Ամիրանը՝ Սա-կուրմէ լեւան մօտ («Qorani նշանակում է ազոսու, աշտեղից էլ Սա-կուրմէ՝ ազոսուների լեռ .», ХАХАНОВ, I, 40, Կանալեանց, «Ջոջանց ստան պատմականը, 48—49) : Վարիտաններից մէկի համաձայն՝ չլիւսյակապ Ամիրանին ուտելիք է բերում ազոսուը (ХАХАНОВ, I, 26) : Վրաստանում — հին Մցիբեթին մօտիկ կայ մի տւերակ, սր կոչւում է «Կվալիս — Սահգարի», այսինքն «Ազոսուի աշտալակ» : սրա մասին ելած աւանդութեան մէջ նորից միտաին դանում ենք ազոսուների ու օձերին : Կվա-

վրա—Սահղարի է կոչւում նուա Գարա. դա-
ւաւի մի աւերակ, որի մասին եղած աւան-
դաթիւնը նոյնն է, ինչ որ Զանգեզուրի
Ազնաւախաչի աւանդաթիւնը: Ինչպէս այս,
այնպէս եւ Վրաց աւանդութեան մէջ ազնաւը
ւնարդկանց փրկում է օճից եւ համարւում
«Երկնային կամքի պատգամաբեր» (Xaxa-
hob, I | 279—281):

Ի՞նչ ժամանակ է լինելու Մհերի եր-
կրարդ դաւաւումը:

Սրան վէպը պատասխանում է.

— Եր օր ցարնի հաան էլաւ մէկ ման-
ուսը, գետին կը խռչիմհա, Մհերն ու ուր
ձին կա. դան աշխար¹»:

Ժամանակը սահմանւում է զիւղաղա-
մառած ողբութեամբ ու տապաւածով: Դարա-
շրջանները սրուում են բերքի յաակու-
թեամբ: Շինականի պատմափիլիսոփաւո-
թեան համաձայն մարդկութեան անկրօն
շրջաններում է, որ ցարենի հաաը վախա ու
փաւճ է լինում: Որքան ժամանակները բարի
են, այնքան հաաիկները լիքն են, յաւթի:
Գիւղացու փափաղն է տեսնել ցարենի հա-
աին աշնքան խռար, սրքան ու է մաաւը:
Այս նրա երաղն է, նրա երաղած երջանիկ
դարը: Ուստ ժողովրդական բանահիւտու-
թեան համաձայն երջանիկ դարում կարեկի
հաաիկը լինում է... ձաաշաաի: Այս հայ-

¹ Գարեգին սրկ. 60:

Եւ այդքը պարտւեալսդ մի գրոյց սիրուն վերապատմել է սուս հանճարեղ վիպասան Էւ Տոլստոյը «Ջուաշափի հատիկը» վերնագրով պատասաճքի մէջ : Մանուկները փազայում խաղալիս գտնում են ձուռչափ կորեկի հատիկ . ոչ ոք չգիտէ , թէ ինչ բան է այն . տանում են թաղասրի մօտ . վերջապէս գլտանում է մի հնամեայ ծերունի , որ բացասում է , թէ կորեկի հատիկ է : Թաղասրի տ. ծերունու միջեւ այս խօսակցութիւնն է լինում :

— Ասա ինձ , պապի , ո՞րտեղ եւ ի՞նչ ժամանակ էր բռնում այսպիսի հատիկ :

— Իմ ժամանակ էլ տեսակ սերմ մմեն տեղ էլ բռնում էր . էլ հացով եմ եւ իմ մարդջ կեանքս կերակրուել եւ սրիչներին կերակրել . . .

— Մի տեղ գու գնե՞լ ես այսպիսի սերմ կամ ինքդ քո հանդումդ ցանե՞լ ես :

— Իմ ժամանակ ոչ ոք մտածել անդամ չէր կարող էլ տեսակ մեղք բան , որ հացը ծախէ կամ տանի , իսկ փայն ինչ է , չէին էլ իմանում : Ամենքն էլ իրանց հացն սւնէին առատ—առատ :

— Ո՞րտեղ էիր ցանում գու այս տեսակ սերմ եւ ո՞րտեղ էր քո հանդդ :

— Իմ հանդս Աստծու աշխարհն էր , սւր որ վար էի անում , էն էլ իմ հանդս էր . հողն աղաւն էր . ոչ ոք չէր տեսմ՝ « իմ հոյս » .

«Իմն» ասում էին միայն աշխատանքի համար :

— Ինչպե՞ս ասում էիք սեռական հարա-
նամ էր եւ հիմա չէ քուսնում :

— Նրանից է, որ մարդիկ լծպին իրանց
աշխատանքով տարեւն ու սկսեցին աչք անկել
ուրիշի աշխատանքի վրայ: Հին ժամանակ
էգիպտոս չէին տպրում: Հին ժամանակ տպրում
էին Կեպէս, ինչպէս Աստուած է պատուի-
րել — իրանցը վայելում էին եւ ուրիշի ու-
նեցածի վրայ աչք չէին դրում»: (Լ. Ն. Տար-
ստայ, «Ժողովրդական պատմութեան քննար»,
Բ. պրակ, Թարգմ. Ա. Մ., Թիֆլիս, 1908,
էջ 5—9):

Այս պատմութեան ու Մհերի տատակի
տարբերութիւնն այս կէտում այն է, որ
մինչդեռ ուսն ժողովրդական գրայցը երջա-
նիկ դարը — ձառնալի հասկի դարը երես-
կայում է անցեալում, հայ ժողովրդական
վկայր նայն երջանիկ դարը — մտորաչափ
հասկի դարը պատկերացնում է ապա-
գայում՝ Մհերի երկրորդ դարտից յետոյ:

Աստուկն ասում է, որ երբ ցարենն
եղաւ մասուրի շափ, այն ժամանակ կա-
ղայ Մհերը: Այստեղ դարի յատկանիշը
գրւած է իրրեւ նախապաճման: Դժուար չէ
կրահել, որ սկզբնական վարիանտի համա-
ձայն Մհերի գալով է հենց սկսուելու երջա-
նիկ դարաշրջանը, երբ ցարենի հասարակ-
է լինել եւ լինելու է մէկ մասուր:

Մհերի աստաղերն ու հաւատալիքը սրտնով էլ ասելի բաղանդակալից են պառհասմ՝ պերպոյանցելով ոչ միայն Վահագնի, այլ եւ Արատապոյի աստաղերից ու հաւատալիքից¹ :

Մհերի երկրորդ պաշտի հետ կապուած է ոչ միայն չարի պարստութեան ու բարու յայթանալի հաւատն, այլ եւ այն անկողաւթիւնը, թէ աշխարհը միշտ չի լինելու մի պաշտպարկ ու ճակիթ հալածաս, այլ պատնալս է մի բարելի երանափայր պալիք բախտաւոր դարաշրջանում :

Դժբախտաբար սուեակներ չունենք, որ կարպոյանանք հանրային-ընկերական յարարելու թիւնների տեսակէտից էլ բնորոշել պալիք բախտաւոր դարաշրջանը :

Ինչ վերաբերում է պարսիկներին, ապա այս մասին կարելի է որոշ հետեւութիւններ հանել՝ բացառումբ եղբակոյսութիւն անելու միջոցով : Պարսից աստաղեւորանութեան մէջ չարութեան գլխաւոր մարմնացումներից մէկն էր Բիւրասայի Աժգահակը, որին Հրույինը չիթայում է Դըմբասեալ լերան վրայ : Սորենային երբ պատմում է Աժգահակի չոր արարքները, սրանց չարքում թուում է նաեւ հետեւեալը .

«Հոտարակոյ պկենցալս կամէր ցուցանել ամենեցուն եւ ասէր՝ ոչ ինչ իւր տառն-

¹ Հասկանալի է, որ այս ասածներս ճիշտ են, ի հարկէ, այն չափով, որ չափով այս մասին վկայութիւն մեզ հասած անգեկութիւնները :

ձին ումեք ունեւ պարտ է, այլ հասարակաց¹» :

Բխրատպի Աժդահակն առաապելի մէջ արատարութեան ու թաշխման «հասարակաց» կազմակերպութիւնը կամ համայնաւարութիւնը յաշտարարում է չարապելի սեւմանք: Սրանից պէտք է եզրակացնել, որ եթէ Միթրայի առաապելն ունէր հանրային-բնակրական որոշ իդէալ, ապա այս պիտի լինէր արատարութեան ու թաշխման ոչ թէ «հասարակաց» կազմակերպութիւնն, այլ «ստանձին կենցաղն», այսինքն մասնատրականականութեան յարտերութիւնները:

Պարսից առաապելը՝ սողարում որոշ հանրային խաւի հպերանութեամբ՝ տաւելութեամբ ու արհամարհանքով է նայում նախնայարեան «հասարակաց կենցաղին»:

Ինչպէս էին պատկերացնում հին հայերն ու մասնատրապէս հայ շինականներն այն երջանիկ պարտաբանը, երբ լսուի աւարտութեան ասածու երկրորդ պալտի հետեւանքով ցարենի հասարկինելու է մասուրի չափ:

Այս մասին զգալիաւորաբար լռում է թէ Արատապելի առաապելն ու թէ Մհերի գրայցը: Սակայն եթէ որոշ չէ երջանիկ պարտաբանի տնտեսակարգը, յամենայն պէտք մի բան պարզ է, բարի ասածու կամ գիւցաղի եր-

կրտրդ. գալտարի հետեւանքով հաստատուելու է սչ միայն ցանկալի բարոյակարգ, այլ եւ բարօր տնտեսալիքակ: Ոչ միայն արդար իրաւունքն է թաղաւորելու, այլ եւ մարդկութիւնն տպահախուած է լինելու հացով:

Միհրապաշտութիւնը ստարածուած է եղել շատ հնուց նաեւ մեր հարեան Վրաստանում էլ, սրանց նրա արտայայտութիւնն է Ամիրրանի — Վրաց Մեօրա-Միհրի — տառապելը: «Ամիրրանը բարու Աստուածն է», — տառն է Վրաց գրականութեան պատմադիրը (Хаханов, 42): Եւ իբօք, Ամիրրանի գրոյցը գիւտմարտի կամ վիշապաքաղի տառապել է լսի: Դեւերը յարձակում են Ամիրրանի ու եղբայրների վրայ, երբ սրանք սրբ մանուկներ էին, եւ աւերում սրանց տմբոյջ ստացածքը (Хаханов, 20): Ամիրրանը մեծահում եւ կուտմ է գեւերի ու վիշապների գէմ (Хаханов, 22): Ամիրրանը շղթայում է գեւին (Хаханов, 28 ծ.): Նա փակուում է լեւրան մէջ, եւ նրան կլանելու է գալիս վիշապը (Хаханов, 27): Վերջին պատաստանի օրը գալու է Ամիրրանը: Այն քարածայուց, սրի մէջ փակուած ու կենդանի մնում է նա, լուում է մի ձաշի, որ տաում է:

«Մի ցնծաք, գեւեր,
Մէկ էլ էք տեսնելու Ամիրրանին՝
Զրահը հագին ու սուրը ձեռին,
Որ հալածելու եւ կործանելու է ձեզ
Իւր հզօր բաղկով» (Хаханов, 27):

Ամիրանի պրոյցի մէջ էլ կույ ընկերարու-
նակուն ձգտումների որոշ շեշտ : Թէեւ այս-
տեղ չկայ «մտաւորի շտի ցորենի հատի»
տէրեկայութիւնը , բայց կայ աւելի տրամաու-
կան տրամադրութիւն . սպարտաների ու
ճիւղումների բարեկամն է Ամիրանը , որը՝

«Յանկունում է ցանկը ոչխորհում հաս-
տարութիւն-արդարութիւն ,
ժողովրդին առջ հաջը կաթնով եւ ոչ թէ
արխնում» :

Ամիրանի տատայէյի այս բնութայիրը
հաստատուող փաստեր առկա է «Վրաց պրո-
կանութեան պրոտոկոլներ» (Хаханов, 39—
40 , 42—43 , այլ եւ «Բաները Հայ . Գիտ .
Ինտալիտատի» , Ա.—Բ , 103) :

Ամիրանի պրոյցը նոյնն է , ինչ որ են Ար-
տատայի ու Մհերի տատայէլները : Մեր
Մհերն ու Վրաց Ամիրանը նախաձեռնում են
նաեւ իրենց տնտեսների տուրքաւորութեամբ :
Առաջին տնայամ Ստ . Կանալեանցն է 1907
թուականին այն միտքը յայտնել , թէ «Ամի-
րանն էլ Միհրն է , ինչպէս եւ մեր Մհերը
(«Ջոջանց տան պրոտոկոլներ» , 49) : Նրա
կարծիքով «Ամիրան տնունը կայմում է
Միհր-ան ու Ամիրա բաւերից» (նոյն , 49) :
1913 թուականին փոքրիկ տարրերութեամբ
էտպէս նոյն տուրքաւորութիւնն է տուել Ի .
Ջումիսալալին , ըստ որի «Ամիրան . . . հա-
մարտատախանում է Միհրան — Ամիրան —

Միթերին . աւն . . . այն հին մասնիկն է , որն այսօր էլ բնդանում է արխայերէնում (« Բանբեր Հայ . Գիտ . Ինտալիտուտի » , Ա—Բ , 99) : Բարբադին այլ ու նոր ստուգարանութիւն է տակը յարեթարանութեան հիմնադիր տեղաւմիկ Ն . Մանն , բոտ որի Ամիրան տնուէնդ արխայերէն *a-mra* կամ *a-mēr* բառն է , որ նշանակում է արեգակ (« Բանբեր ՀԳԻ . » , Ա—Բ , 100—101) :

Պատկառարար ձեռքի տակ չսնենք Մասի ստուգարանութիւնը պարանոտը բառն սպրիւրներն , ուստի եւ պիտի բառահանանք միհարանական գոյրոյի ստուգարանութիւնների մասին խօսելով : Վրաց գիւցտոյի տնունն ստուգարանելիս « Ամիրայ » բառը մէջ տեղ բերելն տնհրաթեչա չէ , քանի որ Միհրան տնուան հայկական Միրան (Յրեկան , 42 , 418) , յունական Miranes (Justi 214) ու Վրացական Միրան (Justi , 216 , « Բանբեր ՀԳԻ . » , Ա—Բ , 98) ձեւերը եւ ա նախաճիւղնը լիովին բաւական են : Յաստակ տնուան սկզբին կցւում այս ա հնչիւնը կայ , ինչպէս տեղ ենք ոչ միայն վրացերէնում ու արխայերէնում , այլ եւ պարսկերէնում ու հայերէնում : Պարսկերէնում , օրինակ , Պրատանը պարձել է Ա-Ֆրաթուն , իսկ Ֆրիդունն եղել է Ա-Ֆրիդուն (Justi , 331) : Հայերէնում , բայց Ա-միր-հերսեհ ու Ա-միրզաա տնուններից , իրեւ օրինակ կարելի է նշել հետեւեալը . Բաւաւում (Փաւստոս , Դ , 4 , 77) .

Ռոստամ աւ Ռոստամ (Խորենացի, Բ, ր, 114, 115 ա. Գ, խդ, 312) ձեւերի կողքին, սրանք համապատասխանում են իրանական Rotstahm-Rostam-Rustam-Rostom-ին (Justi, 262—266, 259) մեր մատենագիրները պահել են նուեւ Ա-ռոստամ (Փարստու, Զ, Կ, 244) ու Ա-ռոստամ (Փարսեցի, Գ, Կը, 122, Գ, Կթ, 124, 125) ձեւերը (հմմտ. Justi, 20, 27) :

Կրօնների պատմութեան մէջ յաճախ կարելի է նկատել աշին երեւոյթը, որ բարի ոտտումը կամ զիւցադներ ժամանակի րնթացքում օժտում է չար տառմա, չար զիւցադնի կամ գետի յառկութիւններով : Այս երեւոյթը կարելի է անուանել զիւացում : Դիւացումը կատարում է երկու ուղղութեամբ. տառջին գէպքում չար են հռչակում օտար ժողովուրդների բարի աստուածները կամ զիւցադները. երկրորդ գէպքում սեփական բարի աստուածներն են զրկում իրենց յատկացակից եւ գտաւում չարագետերի չարքում : Կարճ տակաւ համար տառջին կարգի գէպքերը կ'անուանենք օտարինի զիւացում, իսկ երկրորդ կարգի գէպքերը՝ սեփականի զիւացում : Կրօնների պատմութեան մէջ օտարինի զիւացման ամենախոյլուն օրինակներ տալիս է Հին Կտակարանը, որ բոլոր տառումները սուտ աչար կը յայտարարէ : Հրէական կարծիքի բանաձեւումը տալիս է սաղմոսերգուն՝ տակաւով, թէ «ամենաշին տառումը հեթանոսաց

դեւք են¹» : Սևականի գիւտցման նշանաւոր օրինակն է արիական աստուածների գիւտցումը : Յայտնի է, որ հնուդին գարեբում արիական տղերքն ընդհանուր գիցարանութիւն են ունեցել, այս յատկապէս անվիճելի է հնդիկների ու պարսիկների վերաբերմամբ : Սակայն ժամանակի ընթացքում պարսիկները հասնում են կրօնական դարգացման մի աստիճանի, երբ սկսում են գիւտցնել իրենց պաշտած հին աստուածները, որոնք շարունակում էին պաշտուել հնդիկների կողմից : Սրա հետեւանքով վեցույի բարի աստուածները, մէջն ասած հոյն իսկ լոյսի աստուած Լնդրան էլ, դառնում են չոր տղիներ ու դեւք² : Մինչև անորո՞տ անուկրիտէն deva բառը, որ նշանակում էր լոյս ու աստուած՝ գենդերէնում daeva եւ պահուերէնում ու պարսկերէնում dev փոփոխականի վերածուելով սկսում է նշանակել չոր տղի կամ դեւ³ :

Կրօնների պատմութեան հասարակագիտական ուսումնասիրութիւնն անշուշտ պէտք է ունենայ անհնույ գիւտցման երկու տեսակներն էլ՝ ճմուռնալով սակայն, որ կրօնի զարգացման ընթացքում հսկայ դեր վիճա-

¹ Մեր մատենագիրների մէջ Եզնիկն օգտւում է այս բանաձևից գրելով. «Եւ զի դիւաց գիւտ է կռապաշտութիւնն, զկայ է Դաւիթ, թէ ամենայն աստուածք հեթանոսաց դեւք են» (Եզնիկ, Բ, 105) :

² Ծան, «Исследования», 68—69, 77 :

³ Ծան, «Исследования», 77, Hübschmann, «Arm.

Gr., 140 :

կուած է ոչ թէ օտարինի գիւտցմանն, այլ սեփականի գիւտցմանը: Վերջինս է գաղութարարանական ցուցանիչը հանրային հաշտանութեան փափոխութիւնների, որոնք ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ հանրային-ընկերական կեցոյթից բղխող երեւոյթներ: Հայ կրօնի պատմութեան մէջ էլ գեր է խաղաղ գիւտցումը իւր երկու տեսակներով:

Մեր գիցարանութեան մէջ օտարինի գիւտցման հետաքրքրական օրինակներ են Բէլն ու Բարչամբ: Ասորո-բարեկապիների մեծագոյն առտուածը — երկնքի ու արեգակի առտուածը — Բէլ (= Բաալ) ու Բար-Շամ (= Բաալ-Շամին) անուանով՝ հին հայերէն ներկայանում է իբրեւ չոր ու բանակալ տիրան, առտուած, որի գէմ կուտի են ելնում հայրենի մեծագոյն առտուածները կամ գիւտադները, Հայկն ու Աբամբ: Միջին դարերում օտարինի գիւտցման հիանալի նմուշներ են այն սրահումները, որ տալիս են հայ դաւանորդները մահմեդականութեան հիմնադրին-Մահմեդին ու մահմեդականութեան Մեռիտային, այն է Մահգուն կամ Մեհգուն: Գրիգոր Տաթևապետ «Ընդ-գէմ Տաճկաց» հետաքրքրական գրութեամբը Մահմեդին անուանում է կարապետ Նե-սինն, իսկ Մահգուն, որ բոլոր մահմեդականների գետ գարտ է, Նեսն¹:

1 Բարգէնեւ Կոս. Արիւսեան, «Իսլամը հայ մասնադրութեան մէջ», «Հանդէս Ըմբօրեայ», 1926, էջ 450. — «Եւ որ այժմ եկեալ է մեզար առաջնորդն ձեր, որ է կա-

Յատկապէս ուշադրաւ են սեփականի
 գիտցման օրինակները մեզանում :

Ահա քաջ կամ քաջք բառը : Ոչ միայն
 քաջաթիւնն էր համարուում հայրը մէջ ու-
 մենամեծ ստաքինութիւն , ալլ էւ մեծագոյն
 ստաքինութիւնը կոչուում էր քաջաթիւն :
 Հայրը ստատածներին ու գիտցողն արքա-
 ներին էր արւում «քաջ» մակդիրը : Քաջ
 սլինները կամ քաջքերն ամպրապի ու կոյ-
 ծակի վիշտադամարաւ գինակիցներն էին ,
 բարի սլիններ , ինչպէս քրիստոնէական կրո-
 նի մէջ՝ հրեշտակները : Քաջքերն էին ըրս-
 նում , կարանաւարում վիշտադարձներին ու
 գեւերին : Հիմնուելով նաեւ մի հին ձեռագիր
 բառարանի վրայ , որ գրում էր , թէ «քաջ է
 սլի բառ ինքեան բարի» , Ակրաթիչ էմինը քա-
 ջերին կամ քաջքերին միանդամաչն հիշա-
 րնորոչում էր իբրեւ «բարի սլինների , սրնք
 հակադրում են գեւերին կամ չար սլինե-
 րին»¹ : Սակայն երբ մամանակները վա-
 խում են էւ քրիստոնէութեան մասալսը-
 ծելաւ հետեւանքով փափախում են կրօնա-
 կան-գիտարանական հայեացքները , հեծա-
 նասութեան բարի սլի քաջքերը գիտնում
 են , էւ ալլ բառը կարգնելով իւր բա-
 խմաստը՝ գտնում է «չարք» կամ «չա-
 րաւք» բառերի նայնանիչ² :

բաղեալ Նեոթնն... «Մեռանին ի ձեռս Նեոթնն» որ է
 Մահդի էլ զաման-նս :

1 ՅԱՅԵԱ, 45 :

2 Տարբեր տեսակեալ պաշտպանելով՝ քաջքերի մասին

Էմինն իրրեւ զխաղման օրինակ բերում է նաեւ Արուսեակ անունը կամ բառը: Նրա տակը՝ Արուսեակ (= Արուսի-ակ) բառը սչ ալլ ինչ է, բայց եթէ սանսկրիտներէն arushi կամ arusha բառը, որ իրրեւ յատուկ անուն պարծածակը՝ նշանակում էր «ստատոստայ փայլուն տատուածութիւն»: Երկնային մարմինների պաշտամունքի շրջանում փայլուն լուստոսայ Աստուիկը կամ Արուսեակը պաշտուել է իրրեւ բարի տատուած կամ տատուածութիւն¹: Բայց ահա պալիւ է քրիստոնէութիւնը: Արուսեակն ալլ եւս չէր կարող բարի սղի համարուել, նա զիւանում է, եւ հայերն սկսում են Արուսեակ անունել «յատից թափած» հրեշտակին, ստատնային, երկնայէթ ստայէլին²:

Վերջապէս յիշենք Սանդարամեակի զարպացումը: Հայոց Սպանդարամեակը զենդական Spenta armaitiê, պահլաւական Spantarmat, նոր պարսկական Sipandarmat — Is-pandarmat³: Սա երկրի սղին էր, համա-

մանրամասն խօսել է Մ. Աբեղեանը. տեսէք Abeghian, 104—110 ու Աբեղեան, «Հայ ժող. առասպելները», 370—376:

1 Այս պաշտամունքի հետքը գտնուում ենք հայ ժողովրդի արդի այն հաւատալիքի մէջ, թէ միայն Արուսեակ աստղի անոթն է մեռցնում օձերին, Abeghian, 37:

2 ՅԱՅԻ, 77, Սլեյան, «Հին հաւատք», 111: Մի նմուշ Գր. Մադիսարոսից. «Չար սչ դոյ է եւ ոչ դոյաղեալ եւ ոչ ի դոյէ, եւ զինորդ ի սատանայէ ասեմ եղեալք, որ երբեմն Արիւսակն (sic) էր», «Թղթերը», 2, «Առ իրրա-հիմ ամիրայն վասն հաւատոց», 181:

3 ՅԱՅԻ, 35, Գեղեր, «Դիցարանութիւն Հայոց», Ռազմավէպ, 1897, էջ 21—22, Hübschmann, «Arm.

դատաւիրանում էր յանոց Դիանիսին և Երկրպարծ ժողովրդի մէջ անշուշտ ամենայնայնի տատաւածութիւններից մէկը պէտք է համարուէր։ Հոյտատանում քրիստոնէութեան ծառայումն անցեց Սանդարամեար ընդլիժի վրայ էլ։ Այս գէպում էլ հինն ու վատը դարձաւ համանիշ։ Կենսատու մայր երկիրն, արդատներ Սանդարամեար դարձաւ մահահառ անդունդ, սոսկալի գիւարան՝ չարքերով ու սատանաներով լի սատերկրեալ աշխարհ, որը հակադրում է յաստաշխարհին և կրում երկնքի ու երկնայինների զէմ¹։ Սանդարամեարներ համայօր է դառնում սատանայականին, և սանդարամեարներն ասելիս շատ անգամ հակադրում է հէնց ինքր Սատանան։ «Եւ տէա կարծիս կասկածանոց մեզ եղեալ՝ յԱշտիշատալ զից գիւցայնական յարձակման, զույց Սանդարամեարանին խղեալ կայանոց» . . . , Գր. Մայիտարս, «Թղթերը», ԻԲ, «Աս վարդապետն Սարգիս», 66։ Դիակլի է, որ սանդարամեար եղանակով իմաստը դարձ է տնում նաեւ անպարամեոք, ինչպէս որ տնէնք դիք, քաջք, չարք, չարունք, ալք, շիղարք։ Այս յաճախ անեղանակ ձևերն անշուշտ

Gr. 73—74, Ալեքան, «Հին հաւատք», 307—312։ Թ. Արծրունու Ա, գ. 28-ի աղլաւագում խօսքը — «Երկիր պանդոկի Ապանդարամեա ապառ ծոյ էն — ուղղում է Իսթանդարմա — Իսպանդարմա վափօխակով պսպէս»։ «Երկիր պանդոկ Իսպանդարմա ապառ ծոյ էն»։

1 ՅՄԵԽ, 35։

ծաղրալից րազմադեպաշատեան հաշիւայքի տրտաշտշտութիւններ են :

Բերած օրինակներն ականբեւ տպադրուած են, որ հաշ կրօնի պատմութեան մէջ գիտցումն անուրանալի է : Այս հաստատելուց յետոյ մօտենանք մեր բան նիւթին եւ տեսնենք, թէ որպէսքան մեր կրօնի տառաւորներն — Արտատապցն ու Մհեր-Միհրը ենթարկուել են գիտացման դարձին, եւ եթէ այս՝ ինչպէս : Գիտացման մանրամասն տառամատիրութիւնը մեր նպատակը չէ, բայց նիւթը թէկուզ թուայիկ ամբողջացնելու միտումով հարկ ենք համարում մտանանչել տնայր գիտացման մի քանի նմանքներ էլ՝ քրիստոնէական տպանդանի գաղափարախօսութիւնից տանելով : Այսպէս, Բ. դարի տպանդապետ Մարկիանի մասին Եղնիկը գրում է. «Եւ այնչափ յանդգնեալ տառանաշտութեան պատմն՝ մինչեւ ի պատպամացն հալուցն քաղ հանել... եւ զՀին Կառկարանս տմենելին տրանալ, որպէս թէ յունգաւմէ տուեալ իցեն եւ ոչ ի բարւոյ» : (Եղնիկ, Դ, Գ, 176, հմմտ. Рейнак, 115) : Այնն թմանում ենք նաեւ Մանու հետեւողների, այն է՝ Մանիքեաց մասին. «Ինչ վերաբերում է Հին Կառկարանին, — տառ է Աէյնաքը, — ապա մանիքեցիք այն մերժում էին ամբողջովին : Մովսէսն ու մարգարէները դեռ եին : Հրէից Աստուածը խաւարի իշխան էր միայն :» (Рейнак, 114—115) : Հաշ տպանդ-

ներկց պօղիկեաններն մասին նոյնը հաստատում է Պր. Մադիարտար. «Ապօղիկ պօղիկեանքդ, որք ի Պօղոսէ Սամատացոյց զհօղայք... և տակն. զՊօղոս սիրեմք և զՊեարոս անլծեմք, և Մովսէս զՔառասն ոչ ետես, ալլ զսասանալ և տակն արարիչ երկնի և երկրի զսասանալ» : («Թղթեր», Կէ, «Պատմութեան թղթոյն կաթողիկոսին Սարգսց», 161 :) Նոյն ալս մտայնութեան արտայայտութիւն են մեր «Նոր Թանգրակցաց» հաստատման խօսքերն էլ, որոնք ուղղուած են հայ յաստարչականներն ու նմաններն զէմ. «Ուրացեալ էք զսորբ գործս Տեան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և որբան տաքերցն և իք հետեւող իօրն ձերոյ չարին, զոր (= որ) ետ ձեզ գօրէն իւր» : («The Key of Truth», Fred. Conybeare, Oxford, 1898. «Բանալի ճշմարտութեան», Էջ 19, հմմտ. նաեւ 16—19 :))

2.

Այս անգամ էլ սկսենք Արատարցից :

Ինչպէս գիտենք, Արատարցի գրուցները բաժանուած են երեք հիմնական տարրերակի, որոնցից մէկում Արատարցը բարի է (Եղնիկ և Հարցմունք և պատմութեանիք), երկրորդում՝ թէ բարի ու թէ չար (Սարկնայի), իսկ երկրորդում՝ բացատարէս չար՝ «չիղար» անուանով կամ Շիղար անուանով (Վանական վարդապետ և. ալլք) : Շիղարին

վերաբերող զբոյցները իւր հերթին կարելի է բաժանել երկու խմբի. սրանցից աստճինը կը լինի Արտաւազդի զբոյցների հենց նոր յիշած Վանականի ու այլոց տարրերակ, իսկ միւսը մի շատ կարեւոր փոփոխակ, որուն գլխաւոր հերոսը գիւտական Շիւդարն է, իսկ Արտաւազդը՝ նրա հայրը (Ոսկեփարիկ, Գրիգոր Խրաթեցու Յայտմաւորք եւ այլն)¹ :

Եթէ պայմանաբար Եղնիկի տարրերակն անուանենք ՔԱ (բարի Արտաւազդ), Խորենացունը քչԱ (բարի ու չար Արտաւազդ), Վանականինը՝ չՇԱ (չար Շիւդար-Արտաւազդ), Տաշեանի «Յուդակինը» չշԱ (չար կամ չիւդար Արտաւազդ), իսկ մի Լեթադրական տարրերակ՝ չՇ (չար Շիւդար), ապա մեր կարծիքով այս զբոյցների զարդաչափը ու միտիաւանութիւնը կարելի է պատկերացնել այսպիսի ճիւղաւորութեամբ :

1. ՔԱ

2. չՇ

3. ՔԱՉՇ

4. $\left\{ \begin{array}{l} \text{ՔԱ} \\ \text{չՇ} \end{array} \right.$

5. ՔչԱ

6. չՇԱ

7. չշԱ

¹ Այս վերջին տարրերակը տեսէք «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1877, էջ 276, «Բազմավէպ», 1906, էջ 56—57

Ըստ այս ենթադրական ճիշդագրութեան՝ սկզբնապէս պէտք է ելած լինին բարի Արտաւազի (Թ. 1) ու չոր Շիշարի (Թ. 2) անկախ գրույցներ։ Այս գրույցները միացել են եւ տառք են եկել միացեալ փափախակներ, որոնցում բարի հերոսն Արտաւազն է, իսկ չորը Շիշարը. Թ. Յսւմ որոնք ժամանակակից են եւ հասանօրէն հակասակորդ, իսկ Թ. 4ում արդէն դարձել են հարադատներ. Արտաւազը բարի հայրն է, իսկ Շիշարը՝ չոր որդին։ Վերջնապէս դալիս են երեք խոսն փափախակներ, որոնցից մէկում (Թ. 5) Արտաւազը թէ չոր է եւ թէ բարի (Շիշարը հանդէս չէ դալիս), միւսում՝ (Թ. 6) հերոսը չոր է եւ կոչւում է Շիշար-Արտաւազը, իսկ վերջում (Թ. 7) Շիշար յատուկ անունը դարձել է հասարակ անուն կամ անձական եւ չոր հերոսը կոչւում չիշար Արտաւազ :

Մեր այս ենթադրական ճիշդագրութեան գլխաւոր կուտաններից մէկն այն համոզումն է, որ սկզբնապէս Շիշարը յատուկ անուն է եկել, ոտա դարձել հասարակ անուն՝ դեւ, չոր պի նշանակութեամբ եւ յետոյ միայն ստացել խենթ կամ խելագար բարի իմաստ¹։ Առաջին անգամ Գրիգոր Խալաթեանցն է 1896ին ընդունել, որ Շի-

(Ն. Բնդրիկեանի, «Քննութիւն մի Շիշարու վրայ», Երզնթու) ու ՄԱՅԱԿԻՆ, II, 74—76 :

դարի գրույցը եղել է նախ իսկ Ստրենայու ժամանակ, եւ Շիրյար անունը ենթադրաբար համեմատել է պարսկերէն շիրա բառի հետ, որ նշանակում է խեղդար (Халатъяну, 1 318—322)։ Տաս ասորի լեռայ վենեակի Մխրթմարեաններէց Ներսէս Վ. Մնղրիկեանը միտժամանակ երկու բացատրութիւն է տուել. նախ որ «Շիրյար» բառը կարող է լինել արարերէն շաքր բառը, որ նշանակում է անտառ, մոլեգին, եւ երկրորդ որ Շիրյար անունը, եթէ հին է այս յորջորջումը, կարող է փոխառուի լինել Տիրիթ-Արտաշէսի որդի Աշխադարի անունն («Բողմալէպ», վենեակ 1906, էջ 56—59)։ Վերջին բացատրութեան պէտքում աւելին բառի յորջորդականն օգտինէր պիտի ելած լինեն Աշխադար-Արշադար-Շարյար-Շիրյար։ Այս բացատրութիւնն ընդունում են Սա. Կոնստէանցն («Անլալա գաւառներ հին Հայաստանի», վարդապետ 1914, էջ 52) ու Կ. Կոստանեանցը (Գրիգոր Մալխասարսի «Թղթերը», 322)։ Մենք Շիրյար անունն Աշխադարի հետ կապելն էլ համարում ենք ծայրայեղ սխալմանաւորման հետեւանք։ Մնղրին դարձեալ պէտք է մօտենալ գիցարանական տեղանքներով։ Երբ Գրիգոր Մալխասարսն «Աշաիչատայ գիւղադնական գիւղական գից» կոչքին ու «Սանդարամեան կանի» — սատանայի մօտ գնում է չիգարնէրին՝ գրելով, թէ «չաւալատեան չիգարայն

չարս շամոպապեալ շահանան ի վերայ մեր
 («Թղթերը», ԻԲ, «Առ վարդապետան Սար-
 գիս՝ տառջնորդ ախարին Աւանայ», 67),
 — ապա կատարած չի կարող լինել, որ ՓԱ.
 դարում չիղարները չար սղիներ էին հա-
 մարում: Էջմիածնի ձեռագրատան (նոր)
 Թ. 582 ձեռագրի 125 ա էջում կարդում ենք.
 «... չիղարք եւ շահապեաք եւ վիշապք եւ
 քաջք», որից նայեալս երեւում է, որ չի-
 ղարները չար սղի էին համարում: Ըստ
 այսմ քննահանուր տամամբ հաստատուում է
 Այիշանի կարծիքը («Շիղարք, աշխարհ...
 գեւք էին», «Հին հաստաք», 219) եւ հեր-
 քում Անդրիկեանինը («Շիղարք... յամե-
 նայն գէպս գեւ մը չէ», «Բազմապէս», 1906,
 էջ 59): Շիղար բառը յետապայտմ «գեւ»
 իմաստով լինում ածական՝ նայնանիչը գտա-
 նալով ժողովրդական «գիւտտ» բառին, որի
 յաջորդ տառմն է արդէն «խելապար»
 իմաստը (Դիւտտ» բառը տեսէք Ամասունի,
 145—166, Աճատեան, «Գաւառական Բառա-
 րան», 279): Շիղար բառը Գր. Սրաթեցու
 Յայտմաւորքի մէջ դարձել է Շիթար, իսկ
 ժողովրդական բարբառներից մէկում՝ չի-
 թառ: Վերջին ձեւը գտնում ենք Այազկերտ-
 ցոյ մի տառի մէջ, որ անուանւած է մնա-
 ցել մինչեւ այժմ եւ որ հետեւեալն է.

«Յաշիկ քալեմ, կրտն՝ կամկար,
 Շաւ-չաւա քալեմ, կըտնն՝ չիթառ»:

Առաժը մէջ բերող Աճառեանին ստացյալ յայտնի չէ ըստի նշանակութիւնը, եւ նոտարակոստանքով (մի գոյց հարցականով) բացատրում է. «խենթուկ կամ չտապ^ուղ?» («Գաւառական Բաւարան», 828—829) :

Շիղար սնուան կամ ըստի վերայիչեալ բացատրութիւններին մենք հակադրում ենք հետեւեալ ստուգարանութիւնները :

Շիղարը կորուզ է լինել տարրարբայացոյ Շամիրում-Իշտարը կամ, որ նոյնն է, Kaukabta-Աստղիկ-Իշտարը (ՅՄԱՍ, 20—21, «Երկարանութիւն Հայոց», «Բարձրավել» , 1897 . էջ 356 ու Արեւեան «Հայ ժող. առասպելները» , 516—517) : Այս առասպածուհին Արաքի առասպելի մէջ հայ գիւցադինին թշնամի է եւ չար, իսկ ժողովրդական վէպի մէջ արդէն յատուկ Չար մակըրին է տապել՝ կոչուելով Չար Աստղիկ (Կանայեանց, Ստամալ ծուեր վէպի երեք փոփոխակ, էջ ԻԳ) : Իշտարը հեշտութեամբ կորուզ էր գտնուել Շիտար-Շիղար : Միակ գժուարութիւնն այն է, որ մինչդեռ Իշտարը կին էր, Շիղարը ագամարդ է : Սակայն հայ ժողովրդական վէպի գիտական ուսումնասիրութիւնը փոքուց լածել է այս գժուարութիւնն՝ ապացուցելով, որ գիցարանական ու վիպական կտկների սեռափոխութիւնը հնարասուր է եւ կայ մեր վէպի թէ՛ հին ու թէ՛ նոր փոփոխակաների մէջ : Արեանը ցոյց է տուել, թէ Խորենացու Տար-

բան-Տարան ուղան մեր վկայի աշն տարբե-
բանի մէջ, որ գտնուած ենք տարապի պատ-
մապիր էլ-Վաղիպու. (748—823 Ք. Յ.) մա-
տեանում, դարձել է Տարան անունով աղ-
ջիկ, որ Կասնոյ հարան է: Կանաչեանցն էլ
իւր հերթին տապալուել է, որ հին հաշույ
Առապիկ գիցուհին ժողովրդական վկայի մէջ
դարձել է Պարան Առապիկ լեզուար, իսկ
Բիւզանդիոյ կայսր Յովհաննէս Չմշկիկը
նոյն վկայի մէջ դարձել է Թաղուհի՝ Չմշկիկ
Սուլթան անունով («Ստամալ ծուեր վկայի
երեք փոփոխակ», էջ ԽԳ—ԽԵ):

Բայց Շիրար անունը կարելի է մի ու-
րիշ կերպ էլ ստուգարանել: Պարսից ու
հաշու ստուգելիների մէջ շարաթեան զլիսա-
ւար մարմնապումն Աթղահակն է, որի ա-
նուն հնադարն ձեռն է Աթի-Գահակ:
Յաջանի է, որ հաշերէն ունի Աշղահակ
(Խորենացի, Ա, իդ. (իւ), 73 ծ., Ա, իւ. (իդ),
74 ծ. և ուրիշ, Թ. Արծրունի, Ա, և, 36—38,
Ա, ր, 54, Գ. Մաղխաարս, «Թղթեր», ՀԵ,
«Ան նոյն Մամիկոնեան», 216), որի հնա-
դարն ձեռք կը լինէր Աշիղահակ՝ Աթի-Գահա-
կին համապատասխան: Այդ ծանօթ է
նաեւ աթղահակ, որ մեր ժողովարարը դարձ
է ածում աթղահա (= վիշապ) բառի փո-
խարէն: Ամատունի, Տ ունի «աթղահա,
աթղահակ» (սորսուկերէն էթաէրահա), որի
նշանակութիւնն գտնւում է «վիթխարի, մեծ օձ
կամ մարդ», նոյն տեղ բերում է ջաղսամք

Արտանձառանցի «Մանանայից» : — «Կուռ-
նայ ի նշ, մէկ ամպահայլ զէվ մը պատկէ» :
«Էս մարթերք ամարհայլ են» (Կանայեանց,
Ստամայ ծուեր վէպի երեք փափախակ», 108) :
«Մեղնում զեւ, վիշապ, ամպահայ կամ ամ-
պահար իրար հետ սերտ կապում են»
(Արեղեան, «Հայ մայ. սուսպիները»,
318) : Հմմտ. նաեւ Azdahar անունը (Justi,
54) : Դիտելի է, որ ժողովրդի բերանում
Արտաշատը հնչում է Արպաշայլ եւ Աս-
տատմ-Ասպամն Աստատմամին բառի մէջ
դարձել է Ասպալամին, Ասփալամին, Ասա-
փարամին (Ահատեան, «Արմատական Բա-
սարան», 580) : Այս ձևերի նմանութեամբ
Աշխատակը կարող էր արտասանուել
աճիԴԱհամ, այս էլ արտադարանութեամբ
դասնալ Շիպար (տաք Շիպար կամ Շիթար,
Շիթար ու Շիթառ) ճիշտ աշխուհ, ինչպէս
ԹԱՆԱՀԱՏԻ փոխի անունը դարձել է Թա-
նայի փոխը («Արմական տարեգիր», 154,
տրձ. 1307 թ. ա) :

Մենք գերադասում ենք Շիպար ա-
նունն ու բառի այս երկրորդ ստուգաբա-
նութիւնը :

Մինչեւ այժմ մեր յիշած տարբերակ-
ների մէջ ամէնից շատ խոսուել է 1 քԱ ու
5 րՀԱ փափախակների մասին : Բնդհանրա-
պէս անաշտադրութեան են մտանում Շի-
պարի գրույցները, մինչդեռ սառնց Արտա-
տապի ու Շիպարի գրույցների յարաբերու-

թեան հարցը պարզելու անհնարին և ճիշտ
զտգտաբար կողմել այս առատակի զարդաց-
ման ու հասկալարար նաև Լաթեան մասին :
Յատկապէս անհրաժեշտ է շեշտել թ. 4-ի
խիտ կարևոր լինելը, մի տարրերակ, որի
մէջ Արատապղը բարի հայրն է, իսկ Շի-
զարը չորս որդին : Մեր կարծիքով թ. 4-ը
կարող է երակէս ու բանալի ծառայել Ար-
ատապղի ու Շիզարի զրոյցների պարզա-
բանութեան համար :

Այս զրոյցների յաջորդականութեան
մասին մեր գրականութեան մէջ երկու հա-
կալիք կարծիք կայ : Արանցից մէկի ար-
տայայտիչն է Գր. Ասլաթեանցն, բոլորի
առատակի հնադէն փախախտի պէտք է հա-
մարել հայկական Մեհա բարի Արատապղի
զրոյցը : չորս Արատապղիներ յետադաժմ է
կողմնակ զրիտանկական մատապակերների
աղկալութեամբ¹ : Միս կարծիքի հեղինակը
Մ. Արեղեանն է, որի տեսլով հնադէն չորս
Արատապղի առատակն է, բարի Արատ-
ապղիներ յետոյ է ծաղկել և փերձում չորսն
ու բարին խառնուել են իրար : Արեղեան,
«Հայ ժող. փէպը», 354—376 : Նկատենք, որ
Արատապղի առատակը քննելիս Արեղեանը
բարբառլին չի չօգտաւոր Շիզարի հարցը, և
այս հարամանքը միակողմանի է դարձնում
նրա փերլածութիւնը : Ինչ փերարեւում է
Սո. Կանալեանցին, ապա պէտք է տեսլ, որ

¹ ԱՆԼԱԴԵԱՆԻ, I, 316 :

սա թէև լուսաւորիկ խօսում է Շիպարի մասին, բայց Արատաւարդի ու Շիպարի զբոյգներին ստորնչութեան կամ թէ բարի ու չար զիւյրացիներին ստատուելիներին լաջորդականութեան հարցը չէ պնդում: Կանաքեանցի կարծիքով Արատաւարդի ու Շիպարի զբոյգները նման լինելով՝ ազգել են իրար եւ յիմաւել, իսկ մասնատրտակն Արատաւարդի բնատրտութեան երկուստեմէն բացատրում է նրանով, որ ստատուելը պահել է լիւարութիւններ թէ բարի հայ Արատաւարդիներին ու թէ չար-զեւ մար Արատաւարդիներին մասին («Անյալս պատաններ Հին Հայաստանի», 52 ու 119):

Ինչպէս երեսուց արդէն զբոյցներին մեր կարծած՝ ճիշդագրութիւնից, այս կէտում մենք համաձայն ենք Խալաթեանցի կարծիքին. հնուցներ պիտի համարել բարի Արատաւարդի ստատուելը. զիւարթան հետեւանքով է, որ կրակի տատուած Արատաւարդը պարձել է չար Արատաւարդ:

Վէճի լուծմանը շատ նպաստում է Արեւեանի այն ճիշտ բանաձեւը, թէ «մեր Արատաւարդի ստատուելը նային է, ինչ որ Մհերի ստատուելը»¹: Եթէ Արատաւարդ = Մհեր (ու Ամիրամ), իսկ Մհեր (ու Ամիրամ) = Միհր-Միթրա, իսկ վերջինս միայն ու միայն բարի

¹ Արեւեան, «Հայ մեղ. առասպելները», 366:

առատուած է, ապա տարակոյտ չկայ, որ սկզբնական Արատաւարդը բարի առատուած կամ գիւցտոյն է եղել: Եթէ մենք նկատի առնենք նաեւ այն ժամանակորանական կարգը, ուրով հանդէս են եկել Արատաւարդի առատոյելի տարրերակները մեր գրականութեան մէջ, ապա կրնկատենք այն ուշադրաւ երեւոյթը, որ քանի զնում ենք գէտի հին դարերն, այնքան գրոյցի հերոսը բարի բնութարարութիւն ունի, քանի մօտենում ենք յեանապոյն դարերին, հերոսը շարունում է եւ գտնում անխառն գիւտական, իսկ տրանքում նա թէ բարի է ու թէ չար: Առատոյելի փոխախտակների աշտպիտի կանոնաւոր յաջորդականութիւնը չի կարելի գրանցման պատահականութիւն համարել: Այս յաջորդականութիւնը հլու հետեւում է գիւտցման գարդացման:

Առատոյելի հնազոյն տարրերակը Եփեկի պատմածն է: Յեանապոյնները Շիրար կամ չիրար Արատաւարդի փոխախտակներն են: Միջին տեղը բռնում է Խորենացու տարրերակը, որի հետաքրքրականութիւնը մեծանում է նրանով, որ սրա մէջ գտնում ենք փոխանցման հանդուցը՝ գրուած տալաշափօրէն:

Ահա գիւտցման լականական ելակէտը:

«Վիշապապուէնք գոյացուն գմանուկն
Արատաւարդ եւ գեւ փոխանակ, եղին»:¹

¹ Խորենացի, Բ, կա, 192:

ժողովրդականն — ստեղծագործականն — յե-
տին թուով սրբապարտն է ստատուելը : Վիչա-
պամարտ Արտաշէսի գաւաղը չէր կտրույ
վիչապամարտ չլինել կամ գեւ լինել : Իսկա-
կան Արտատաղը, բարի վաշտին Արտա-
տաղը գոգոցած է . վիչապագանները
նրան փախցրել են . նա գերի է գեւատա-
նում . նա կտրույ է եւ պէտք է ազատուի :
Վիչապամարտ Արտաշէսի պարտում մեծա-
ցած եւ «ի ծննդենէ մոկեալ» արքայացի
բարի հօր գաւաղը չէ, այլ տեղը դրած վի-
չապացին : Արեւմտահայկին փախարկնել է
գլխամանուկը : Սա՛ է, որ նախանձում է Ար-
տաշէսին : «Զամանէ՛ երգիչքն Գողթան ա-
ստուկարսաննն աշտակս, ելմէ՛»

«Ի մահուանն Արտաշէսի կտորածք,
լինէին
Դմաւորի Արտատաղը՝ տակով ցհայրն .
Սինչ գաւ գնացեր
Եւ գերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար
Ես տւերակացս սրակս թաղաւս-
բում :»¹

1 Խորենացի, Բ, կա, 191—192 . «Ի մահուանն Ար-
տաշէսի բազում կտորածք լինէին ըստ օրինի հեթա-
նոսաց . դժուարի, ասեն, Արտատաղը տակով ցհայրն» .
Հետում ենք ընդդժառն բառերը՝ Խնթաղբեւով, որ պատ-
մածից արդէն յայտնի կը լինէր, թէ Խոսքն Արտաշէսի մա-
տին է, կարելի է հանել «Արտաշէսի» բառը՝ թողնելով
տողի մէջ «բազում»-ը : Այս գէպքում վէպի տողը կը լինի
հետեւեալը .

«Ի մահուանն ինն բազում՝ կտորածք՝ լինէին» . . .

Այս գիտամանուկ Արամապղին է անլուծում՝ վիշապամարտ հաղթն՝ օդնաթևան հանճերով խր մարտակից ու տարելիքով իրեն հարապատ բարի սպաներին՝ քաջքերին:

«Դու լսես հեծցիս լիզաւուն ի վեր ի
Մատիւ,
Ջրեղ կալցին քաջ տարցեն լիզաւուն
ի վեր ի Մատիւ,
Անդ կալցես եւ գլուխ մի տեսցես»:¹

Շարանակութեան մէջ հերոսի բաւարար չեն եղած իրական եւ կատարելապէս: Միակ հնաքը, որ մնացել է բարի Արամապղի պալլից, որպէս ինքնաշնորհիկ — շնորհներկայութիւնն է: Դարբինների գերը համապատասխանեցրած է առատելի նոր պան. ինչպէս Ջուսի կամակատար գործին Հեփեսոսը լաւնայ առատելում կամ Հրապենին օդնաթ. կառ. գործինը պարտից առատելի մէջ, հայ գործիներն էլ, իրեն հրապաշտն ու հրապարծ կաններ, անհաշտ բարի ստածու — լսյի, ամբար ու կրակի ստածու կապը պիտի պահեն ընդդէմ գիտացած հերոսի, առաւ եւ «բախեն դառն, զի գորտային շղթայքն Արամապղիս»:

Տրամարանօրէն վախում է Արամապղի երկրորդ ու վերջին ելույթի բնայթն էլ: Նա, որի մասին ցուելով առում էին,

¹ Խորենացի, Բ. կա. 192:

թէ «արգելեալ է ի դիւտոյ» եւ տենչանքով ,
ցնծութեամբ ու «ի յոյս կապեալք» վիտեր-
դում , թէ «եւանկոց է եւ ունելոց դաշ-
խարհս» , այժմ առաստիւրաբանում է , թէ
չդիտարկուած է քաջքերից , «արգելեալ կայ
յայրի միտմ» կապեալ երկաթի շղթայի ք
(յիշենք , որ երկաթը չարխափան է) . . .
ջանայ ելանել եւ տանել վախճան աշ-
խարհի»¹ :

Դիւտոյումը կատարեալ է : Վիչափու-
հայր Արդաւանի կատարի թշնամին եղել է
չորսութեան ահուկի մարմնացում , գլխաւոր
վիչափ : Հայկական Հրուդինը դարձել է
քաջքերից շղթայուած տնճեւ Ամպահակ :

3.

Ակներեւ է Մհերի էլ դիւտոյումը :

Արդի Ժողովրդական վէպի մէջ Մհերի
բնաւորութեան երկուսութիւնը վաղուց մտա-
նանչել է Արեւեանը : Արա կարծիքով Մհերը
նոյն իսկ տւելի շար է , քան բարի . . . բնա-
ւորութեամբ դիւտական . ստատակի հնա-
դոյն ձեւը դիւտական Մհերի տատարելն է ,
որի մէջ ժամանակի բնթացքում մտել են
բարի դիւտոյնի տրտրքներ ու գծեր . որո
հետեւանքով էլ սկզբնապէս շար Մհերը
դիւտոյնացել է եւ դարձել Ժողովրդին սի-
րելի Դուսթի սրդին² : Այլապէս տոտմ՝ Արե-

¹ Խորենացի , Բ , կտ . 192 :

² « Հայ Ժող . առասպելները » , 358—360 :

դեանի կարծիքով ինչպէս Արտատաղի առատապելի, այնպէս և Մհերի զրոյցի մէջ կատարուել է ոչ թէ զիւացում, այլ սպասարկում :

Կրօնները ու զիյարանութեան պատմութեան մէջ ապադիււայումը նայնքան հնարաւոր երեսոյթ է, որքան ևս զիւացումը, սակայն այս a priori հնարաւորութիւնը դեռ չէ ապացուցում ներկայ թանձրացեալ գէպում, թէ Մհերի բնութարանին ուչ ժամանակներում է զիւական դարձել : Ինչպէս որ Արտատաղի առատապելի ստամոքսախրութեան ժամանակ Արեւեանի միակողմանութիւնն առաջ էր դալիս հանդամանքից, որ բանասէրն անուսում էր Շիրի զարի զրոյցներն, այնպէս էլ այս գէպում նրա սխալները բղխում են այն պարապայից, որ նա մտահան է անում Միհրի առատապելի ամբողջովին եւ չի կռահում Միհր, ու Ամիրան անուանների ստուգարանական կատակցութիւնը : Այս անուանների ստուգարանութիւնը, Միհրի առատապելը Կովկասեան զրոյցների հետ համեմատելը եւ «Մհերի գոտն» ու Dar-i-Mihr-ի առաւելութիւնը մանդամից կը լուսաւորէր տեսարանը, և կ'երեւար, որ անհնարին է ժխտել Միհրի առատապելի ու Կովկասեան զիւցողների զրոյցների ընդհանուր ու կական նմանութիւնը : Մտանաւորապէս այն բաղկից, երբ յայտնի գտանար, թէ մեր Մհերը ոչ այլ ոք է, բայց եթէ հաւրարեւ Միհրը, կը լուծուէր նաեւ

այն հարցը, թէ որն է սկզբնական ստատուելը — զի ամա՞րս Մհերինը, թէ՞ զիսական Մհերինը, եւ թէ որպէօք կոտորուել է զիսացում, թէ՞ տպագիտցում : Պարտից ստատուելի մէջ Միթընը սկզբից մինչեւ վերջ լռելի ու բարս Աստուած է . խաւարային ու զիսական զծեր նրա մէջ չկան բնաւ : Եթէ Մհերը Միհրն է, եւ որս զրոյցը մեր վէպի մէջ մտել է իրանական կրօնի դօրեղ տպկցութեամբ, ապա երբ վէպն այս զիսացանին օծումս է զիսական զծերով, ոչ առ է բնութենէ, որ այս զիսական զծերը յետոյ են մտել, քանի որ յայտնի է, թէ որանք չկային հաստատութիւն տկանքում : Սկզբնապէս՝ զեւ Միհրը (= զեւ Մհեր) նայեքան անբնականելի մի գտգտութիւն է, որ քան խաւարակաւս տրեւր :

Այնուհետեւ . ժողովրդական վէպի մէջ աչտպրտ է այն, որ Մեծ Մհերը միանշանմայն անխառն բարի զիսացան է, չունի զիսական ոչ մի գիծ . նա գտգտանամարս է, ինչպէս հրէից Սամսոնը, յունաց Հերակլէսն¹ ու վրաց Ամիրսոնը : Իսկ մեզ յայտնի է ոչ միայն Կանայեանից, այլ եւ Արեւելանից, որ Ասիսծաճեւ Մհերի ու Պատիկ Մհերի զրոյցներն իրապէս միեւնոյն զրոյցի տարբեր զլուսններն են ըսկ եւ աքեմն վէպի մէջ երկու Մհերի փոխարէն սկզբում եղել է մէկ Մհեր, որի երկճեպսեկով ստաճ են եկել

1 Հմտ. Արեւելան, «Հայ Ժող. վէպը», 171 :

ՄԵԾ ՄՏԵՐԻՆ ԵՒ ՄՏԵՐԻԿԵՐ՝ : ԱճԵՂ , ԵԹԷ ՄՏԵՐԻ ԿԱՌԱՐԱԿԵՐԻ ՏՆԱԿՈՅԻՆ ՎԱՐԺԱՆՈՐ ՎԵՒ ՄՏԵՐԻ ԿԱՌԱՐԱԿԵՐԻՆ Է՛ , ԻՆՇՈՂՆ ՍԵՂԱՔ Է ԲԱՅԱՐԻՅՈՒՆԻՆ ԻՐԱՅԱԹԺԻՆԻՐ՝ , ՍԵՐ ԱՊԱՍԿԻ — ԱՅԻՐԱԾԱՃԵՒ ՄՏԵՐԻՆ ԱՆԻՍԱՄԿ ԲԱՐԻ ՎԻՅՈՅՈՒՆ Է ԵՒ ԲՈՒՐ — ՊԱՌԻԿ ՄՏԵՐԻՆ Է ՄԺԻՈՅԻՆ ԲՆԱՌԱՐԱԹԽԱՆ ԵՐԿՈՒՄԹԽԱՄԲ , ՕԺԱՊԱԾԲ : ՄԵՆՔ ԿԱՐԾԱԺ ԵՆՔ , ՍԵՐ ԵԹԷ ՍԿԵՐՆԱԿԱՆ ՄԺԻՈՅԻ ՄՏԵՐԻՆ ԱՆԻՍԱՄԻՆ ԲԱՐԻ ՎԻՅՈՅՈՒՆ ՀԻՆԷՐ , ՆԵՐԱ ԵՐԿՃԵՎՔԱՆԵՐԱՅ յԵՈՒՅ ՆԵՐԱ ԿԱՌԱՐԱՆԵՐԻՅ ՄԷԿԵՐ ՀԷՐ ԿԱՐԱՎ ԱՆԻՍԱՄԻՆ ԲԱՐԻ ՎԻՅՈՅՈՒՆ ՆԵՐԿԱՅԱՆՈՒՅ : ՄՆԱԺ Է ԲՆՈՅԱՆԵՐ , ՍԵՐ ԻՆՇՈՂՆ ՍԵՐ ԱՐԱՌԱՐԱՎԵՐԻ ԵՒ ՇԻՅԱՐԻ ՎԵՐԱՅՈՒՆԵՐԻ ՎԻՍԻՍԻՍԱԿԻՆԵՐԻ ԵՐԵՒԱՆԻ ՎԱՐԱՒ ՄԱԺԱՆԱԿԱՐԱՆԱԿԱՆ յԱՋԱՐՎԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՐ ՎԱՌԱՅԵԱՒ Է ԸՆԺՈՅԵՐ ԱՌԱՐԱՎԵՐԻ ՎԻՅՈՅՄԱՆ ՎԱՐՎԱՅՄԱՆ , ԱՅՆՈՂՆ Է՛ ԵՐԵՐ ՎԷՍԵՐ ՆԱԽ ՍԵՐԱՎԻՆ — ԱՅԻՐԱԾԱՃԵՒ ՄՏԵՐԻՆ ԱՆԻՍԱՄԻՆ ԲԱՐԻ ԲՆԱՌԱՐԱԹԻՒՆ Է ԱՌԱԵՐ ԵՒ ԹՈՒՐԻՆ — ՊԱՌԻԿ ՄՏԵՐԻՆ Է ՕԺԱԿԷՐ ԲՆԱՌԱՐԱԹԽԱՆ ԵՐԿՈՒՄԹԽԱՄԲ , ԹԷ՛ ԲԱՐԻ ԵՒ ԹԷ՛ ՀԱՐ ՎԾԵՐԱՎ , — ԱՅՈՒՄ ՄԱՂՈՎՐՎԱԿԱՆ ԱՌԱՎՃԱՎԱՐԾԱԹԻՒՆԻՐ ՍԵՐԱՆՈՅՆԵՐԻ յԱՋԱՐՎԱԿԱՆՈՒԹԽԱՆ ԱՅՈՅԻՐԱՎ ԿԱՐՎԱՎ ՀԱՄԱՄԱՐԻՄ Է ՄՆԱՅԵԷ ՍԵՐԱՄԱԿԱՆ ՎԱՐՎԱՅՄԱՆԸ՝ ՀԱՄԸՆԹՈՅ ՀԱՐԾԱՆԵՐԱՎ ՎԻՅՈՅՄԱՆ ՎԱՐՎԱՅՄԱՆ ՀԵՐ :

ՄՏԵՐԻ յԱՐԱՅՐԱԺՆ Է ՉԱՐԻՒՐ ՖԱՐՔԱԿԵՐ , ՀԱԿԱՌԱՎԱՐԻ ՍԿԵՐ , ԲԱԽԱՄԱՆԻՐ :

1 Կանայեանց , 2 Զոջանց տան պատմականք , 45
 ու. Արեղեան , 3 Հայ ժող. վեպք , 170 :

«Հոն աշխարհի սակին կուտուած է» : Մհերի «քնարէն ճրայի բաւի կըլնը» : Վերջապէս Մհերն, այն բանտարկեալը, որ կապուած էր մնալու մինչեւ աշխարհի վերջը, դուրս է թողնուած պատանքի (վիշապաքապտ-թեան պարերում ի՛նչպէս կարեկից վերա-բերմունք պէտքի ահռելի կալանատարը...) եւ դուրս է թողնուած հենց այն պիչերը, որ ժողովրդական հաւատալիքի ու երեւո-կալութեան կախարդիչ թարգման բո-նաստեղծը երգել է այնքան պահապել .

«Համբաժման պիչեր, էն պիթիչ պիչեր,
Կա՛յ հրաշտլի մի պիթիչ վա՛յրկեան...
Բացում են սակի երկնքի պոներ,
Ներքեւ պապանձում, լուսմ ամէն բան...
Այն վեհ վա՛յրկեանին չքնաղ պիչերի՝
Երկնքի անհուն, հետու խորքերից
...Աստղերը թռած իրար են պալիս,
Փալիս կարօտով մի հեղ համբուրում
Աշխարհից հետո՛ւ, բազուր կամա-
բում...»¹

Այս միջավայրում ու պայմաններում է, որ «Մհեր էն քարից կ'ըլլա՛յ, աշխար կաշքէ» : Այս պիթեան չրջանակի մէջ գրած պիւցապիր չառ հետու է պիւտեան հե-րոսի խաւարապատ վիճակից : Քարից ել-նող ու ամէն տարի աշխարհն աչքով ձխտար Մհերն սակի շատ պահապան ուղին է, որ

¹ Թու. Ժանեան, «Բանաստեղծութիւններ», 127 :

գիւթիչ ու չքնաղ գիշերը չըջում է սրար-
չաւ՝ երկրին հսկելու։ Սա՛՝ ո՛ւր, Աթղա-
հակն՝ ո՛ւր։ Այս Մհերն աւելի շուտ յիշեց-
նում է գերման աւանդութեան հերոսին,
որ մենացած է քարայրում եւ տհեղ ժամին
դէնք ու դրահալ դուրս է գալու չարիքի ու
չարերի դէմ կրուելու։

Մհերի գրոյցի ամբողջական քննութիւնը
երեսան է հանում ուսուսուցելի ըստափայլ
խորքն ու գիւցաղնի հրեւէն գիմազները,
որոնք ներդաշնակ են իրար։ Սակայն այս
չէ խանդարում, որ նկատենք այն հետքերը,
որ գրոյցի ու հերոսի վրա՛ գրել է գիտ-
ցումը։ Դիւտցման այս հետքերն անհամե-
րաշխ են գիւցաղնական ասհմալէտլի սդուն
ու հերոսի հին տարերքին եւ, իրրեւ այս-
դիտիք, մտանում են այն իրողութիւնը, որ
Մհերի մէջ գիտական դերը յետոյ են աւե-
լացրած։ Սակայն եւ այնպէ՛ս փոստ է, որ
որոնք կան գրոյցի մէջ եւ որոնք են, որ եր-
կուութիւն են տուել գիւցաղնի բնութրու-
թեանը։

Մհերը կուտմ է հօր հետ, նախան-
ծում է հօրը, հայրն անիծում է նրան... Եւ
Մհերը փակուում է քարայրի մէջ մինչեւ
աշխարհի վերջը... Նա ոլխտի ելնէ եւ կու-
տորում անելով աշխարհն աւերէ¹։

Այսքանից արդէն պարզ երեւում է
Մհերի չոր բնութրութիւնը։ Այն փաստը,

¹ Արեղեան, «Հայ ժող. առասպելները», 359—360։

որ նա կուտամ է զխամարա հօր անիծւում է
ամպրոպային զիւցադին . կուգից , բնորո-
շում է նրան իրրեւ զիւսկան հերտի : Սա-
կայն կարելի է ընկել մի շատ համազօր ա-
պապոյց էլ , որից կ'երեւայ , թէ զխաղձան
հետեւանքով Մհերը ոչ միայն շար ընայթ
է ստանում , այլ եւ ներկայանում է իսկու-
կան ստատւածամարտ : Զրոյցի փախստի-
ներից մէկի մէջ գտնում ենք հետեւեալ մե-
ծարժէք հաստատմը :

«Աստուած եօթ ձիաւոր իրեշտակ ճամ-
փեց ինչա Մհերին կովելա . կէս օրվնէ չում
իրիկուն կովան . Մհեր թուրն կէծակին
կթուէր , իրեշտակներուն շէր ըննի , ամայ
իրեշտակներն Մհերին շատ շարճարեցին :
Մհեր աչք զեկէրկինք վերայ , Աստուծմէ
խնդրեց , որ ուր ողորմութնի գուռ բանայ
վէր Մհերին : Աչք դարձուց վեր երկրին ,
սէսաւ , որ Ակոփաւ քեարի տակ խասեր ի-
ն սեղ քեար տաւն այն բացուաւ , Մհերն
մէջ մտաւ , մնաց էն սեղ :

Կէօ հարա էն սեղն ի . . . »¹ :

Այստեղ էլ զիւսցումը հասնում է իւր
գագաթնակէտին , եւ հար տրեւ Մհեր-
Միհրը , որ ծնուել էր վէմից եւ փակւած
էր մնում քարաժայռի մէջ՝ զարեւի վեր-
ջում իրրեւ զինափառ ու հեծեալ զխամարա
եւ իրրեւ ազատարար Մեսիա հանգէս զա-

1 Կանայեանց , «Սասմայ ծռեր վէպի երեք փոփո-
խակն» 35 :

լու համար, պատճառ է խառնարի մար-
մնացում, մի տատաւածամարտ չարապէս,
որ փակուած է Ակոփա քարի մէջ իրբեւ
«գիւրտապի ի լեւան Դարաւանդ կամ զմեր
Արտաւազ ի ծայրս Այրարատայ ի Մասի-
րահն...»¹ :

Գր. Մապիսարոսի «Թղթեր», ԼԶ. «Առ. Հնազանդ
Գրիգոր տեղեփոս, 90—91: Գործ վրացական զի յանդին,
պէտք է ստել, որ Ամիրանն էլ է զի աղման զարգացման
եղծարկուել: Արտաւանդ թեանն երկուս թիւնն ա-
ւելի փաղ է նշել Ա. խախտնովը 1895 թուականին, քան
մեր ուսանողներն Արտաւանդին կամ Մհերին: Ար-
դէմ Ամիրանի սյու զրոյցի, — տասն է խախտնովը, —
մեծք ունեցի երկու շրջան որում, որոնցից մէկի համաձայն
Ամիրանը բարու աստուածն է, իսկ ըստ մյուսի՝ չարապէս
է: Ամիրանը ջնջում է զեւերին, կուտ է երկնքի դէմ
նրա համար, որ սլխարհիս երեսին ամեն ինչ արդար ու-
կատարեալ չէ, ձգտում է կռիվով շաղախուած ու ոչ թէ
արիւնով հունդած հոգ ստելու մարդկանց... Միս կող-
մից՝ Ամիրանի անձի հետ զուգորդուած է կոխն բնորդէմ
Աստծու, Բիսուսի Բրիտանի: Ամիրանը ցանկանում է
բնաջնջել մարդկանց... Նա ըմբոստանում է բուն իսկ
Աստծու դէմ եւ նրա հետ մրցել է սկսում, որի հետե-
ւանքով չղթույնած է երկաթե ցիլի եւ միահաղին սար-
չուս է ստանձնում նրա վրայ... Աւագ հեթանոսական կրօնի
մէջ չարի Աստուածը պակասում է, այս թերին կարող
է լընել Ամիրանը (XABUON, 42): Արացի բանասէրի այս
վերջին կարծիքն, ի հարկէ, լիկ թիւրիմացութեան ար-
դիւնք է, որովհետեւ վրաց հեթանոսական կրօնի մէջ Ա-
միրան-Միհրը միայն բարի աստծու բնոյթ կարող էր
ունենալ, եւ նրա նկարագիրը փոխուել է ազգեցութեամբ
քրիստոնէական կրօնի, որն առասպելի մէջ լքեւ զործող
անձեր մոցրել է իւր Աստծուն ու նոյն իսկ Բիսուսին:

Մի երկու խօսք էլ վրաց Մրտաւազի մասին: Մեր
հարեւան տոյրովրդի գիցարանական զրոյցների մէջ մոռա-
ցուել է առասպելն Արտաւազի, որի պաշտամունքը մի-
ջազգային ծաւալ ունէր Առաջաւոր Ասիայում: Սակայն

Մենք տեսանք, որ Միթրայի հայ փոփոխակներն — Արտաւազդն ու Մհերն — տնկատեղի վերադարձան Ենթարկուելով վերջի վերջոյ գործել են չար Արտաւազդ ու տնիծեալ Մհեր: Արդ, հարց է ծագում, թէ տրդեօք մեր դրականութեան մէջ չկայ մի որեւէ, թէկուզ փաքրիկ, թոսցիկ, բայց անմիջական ապացոյց, որ վկայէր, թէ ոչ միայն Արտաւազդի ու Մհերի, այլ եւ հենց իւր, լուսաւոր Միհրի հաւատալիքը փոխուել էր, վերածուել չար Միհրի գաղտփառի, որի հետեւանքով Միհր անունը դարձել էր մի ծանր նախատուկան անուն կամ մակիր, ինչպիսիք են հայոց մէջ կայէնը, Յուդան, Յուլիանոսը, Լենկ-Թե-

վաղ Ժողովրդական բանասիրութիւնը պահել է յուշիկներ, որոնք ցոյց են տալիս, թէ այստեղ էլ է եղել Արտաւազդի հաւատալիքն ու առասպելը Միհրէւ այժմ չեն գտնուած հետեւի վաղ բարի Արտաւազդի մասին, բացի վրոյց բառարանների այն ցուցմունքից, ըստ որի «արտաւազդ» կամ «արտազդի» նշանակում է «պախարդների գլխաւոր», «հմայների պետ» (նախապէս Ղարիբն, քորմն)։ Եւ ինչ որոշակի են գիտցած Արտաւազդի յիշատակները։ Վրաստանի որչա գաւառներում, ինչպէս ցոյց է տալիս վաղու Բերիձէի գաւառական բառարանը, «արտազդի» (= Արտաւազ Արտաւազդ) բառը դասել է հասարակ գոյականի եւ նշանակում է «սատանայ, պոչատոր»։ Նոյն Բերիձէի ասելով երբ իմեցինք որ ռաճեցիները յանդիմանում են իրենց անդադար երեխաներին, ասում են, «Օ՞չէն Արտաւազդ», այսինքն «Ա՛յ գու Արտաւազդ», ճիշտ այնպէս, ինչպէս հայերը նման գէպերում ասում են, «Ա՛յ գու Չար-Յուլիանոս» (Բանբեր ՀԳԻ, Ա—Բ, 95)։

մուրը կամ, առկի յարմար օրինակ, վրաց
մէջ Արտաւայդր :

Բարերախտաւորսր կայ, եւ այս ապա-
ցոյցը տալիս է Թովմայ Արծրունին :

Սա իւր «Պատմութեան» Գ. դպրութեան, Իէ. գլխում («Վասն սքանչելեացն, որ ցուցաւ յՈստանն Ռչտունեաց յամս զօրաւարութեան Գաղկաթ») նկարագրում է մի գէպք, որ կատարուել է Գաղիկ Ապամբրտան Արծրունու սպանութեան (895—879) ու Սարգիս-Աչոտ Արծրունու մահուան (904—907) տրանքում բնկած ժամանակամիջոցում¹ : Պատմում գէպքը մի սովորական խաչապայտիւն է : Մի նկատարական՝ յատմութիւն ծածուկ մանում է Ոստանի եկեղեցին, գողանում «քառածրողիւ մաշտին հիւսնեալ» ու «արծաթեղինուն տրտաքոտա պատեալ» խաչը եւ փախչում. ճանապարհին աչտահարւում է, զընթացում լեռան գառիվայրից եւ ջախջախելով մեռնում : Մի սովորական պատմութիւն, որ ինքն ըստ ինքեան տառնձին հետաքրքրականութիւն չունի :

Բայց ահա տեսէք, թէ ինչ բաներով է բնորոշում պատմադիրը խաչապայտին :

«Նոր տն Նարսիսարդան կամ Զամբի՝ յայտնեալ ի յաղանդոյն Նեոտորի, երեք

¹ Թուականների ստուգումը տեսէք մեր «Արձնեղեալ Շապուհր» յօդուածում (Արձնեղեալ Շապուհրի Վերականգնումը, Ա - Բ, 250—251) :

թշուտական փառաշուէր, ՎԱՏԱՄԻՐՆԱՅ, զա-
զահաւթեան շարիս տխրացեալ¹» :

Այս «Վառամիրճ» բառն, իբրեւ նորա-
զիւտ բառ, տառջին անգամ մասնանշել է
Հր. Աճառեանը եւ բացատրել է իբրեւ
կապին զբաւած «Վառաշուէր» բառին հո-
մանիչ² : Այս բացատրութիւնը ճիշտ է,
բայց մոտաւորապէս : Բառի իսկական
իմաստի մասին մեզ գաղափար է տալիս նոր
կտրմութիւնը : Կտակած չի կարող լինել որ
«Վառամիրճ»ը, եթէ մէկ բառ ընդունենք
այս, կտրմաւած է «Վառ» տծականից ու
Միրճ յատուկ անունից, որ, ինչպէս տեսել
ենք, Միրճ անունն փոփոխականից մէկն է
լսի :

Պատմադիրը հայհայում է խաչադպին՝
սչ միայն Հին Կտակարանի շարադարձների
— Նարսիսարդանի ու Զամբու — անուն-
ները տալով, սչ միայն աշխարհի խորանարդ
նախատական մակդիր կոչցնելով, սրտիտին
է «Երեք — թշուտական փառաշուէր»ն, այլ
եւ զայլոյթի զապաթնակէտին հասնելով՝
ամենից անարդական սրականն է տալիս՝
նրան անուանելով «Վառ Միրճ» :

Հիմք չկայ սինելու, թէ այս «Վառ
Միրճը» պատմադրի՝ նախատական բառեր

1 Արծրունի, Գ. ԻԷ, 244, հմտ. նաեւ Նոյնի 2-րդ
ծանօթոթիւնը, որ նշում է, թէ մի այլ ձեռագիր ունի
«Վառամիրճ» ընթերցումը :

2 Հրաչեայ Աճառեան, «Հայերէն նոր բառեր հին
մասենադրութեան մէջ», Վենետիկ, 1913, էջ 208 :

ստեղծելու հնարամտութեան արդասիք է : Ճիշտ է , Արծրունին ծանօթ լինելով օտար ու հայ գիտարանութեանը՝ կարող էր այս կամ այն հեթանոսական առածու կամ հակի անուներ ստել այս կամ այն յարմար ստիժի , բայց նա ինչո՞ւ այս գէպքում պէտք է յիշէր անպայման Միհրին եւ ոչ թէ , օրինակ , Զրուանի փարը ծակալ Արհմհին եւ կամ Բէլին եւ կամ յարգողներին մէկն ու մէկին — Վահոյնին կամ Բարչամին եւ այլն : Խնդ անմիջական սերս կապ կայ խաչապսղսութեան ու Միհրի միջեւ , որ պատմադիրը պաշտօնարհերի գուցարգութեամբ մտարեւրէր Միհրի անունը :

Այսպիսի կապ չկայ :

Մնում է բնութենել , որ այն դարերում այսպիսի նախադասական բառ ու առաջին կար արդէն հայ ժողովրդի մէջ , ինչպէս որ այժմ կայ Վրաց մէջ (Արտատպ) ու մեղանում (Վալէն , Յուպա , Յուլիանոս , Լենկթեմուր) , եւ պատմադիրը ժողովրդից լսելով դորձ է անել այս յարմար ստիժի :

Նախրական անունը նախադասական է գտնուում , երբ անուան հետ կապում հաստատվիքը կորցրել է իւր հմայքը : Թողմայ Արծրունու դորձածած այս «Վաս Միհր» դարձաւա՞քը մի գորտւոր տպապայք է , որ հաստատում է Միհրի գիտարման մեր բնարանը :

2.

Մ Ի Ն Ր — Ն Ե Ռ Ն

1.

Միհր անուան, որտ երկու կարգ փախ-
թակների, հար-արեւի ասածու հաւատա-
լիքի ու նրա գիւտցման հարցերն ստաւճա-
սիրելուց յետոյ մենք կարող ենք մի նոր,
հինգերորդ հարցի ձեւնարկել, այն է՝ քննել
ստաւգարանութիւնը չորս պիւնիւրի աշխար-
հից մի կտկի անուան, որ ծանօթ է Նեո
կամ Նեոն անունով:

Ինչպէս յայտնի է, Նեոն անունն ստա-
ջին անկամ ստաւգարանել են Վենետիկի
Միսիթարեանները, որոնց կարծիքով այս
բոսոր կամ անունը ծաղկ է Ներսէս բառից:
Ինչպէս որ Կեսարի անունը շատ ժողովուրդ-
ների մէջ ստացել է կայսր բառի իմաստ,
այնպէս էլ քրիստոնեաներին հալածող Նե-
րսի անունն ստացել է քրիստոնէութեանն
ու Քրիստոսին հակառակող գլխաւոր չորս
պատ կամ պարսնի իմաստ. աշտակցից էլ
հայերը սովորել են Դերաքրիստոս կամ
Անտիքրիստոս ասելու փախարէն ասել Նե-
րսն կամ, որ նայնն է, Նեոն:

Տասնեակ տարիներ յետոյ, 1895 թաւ-
կանին, պարձեալ Վենետիկի Միսիթարեան-
ներից Ղեւոնդ Ալիշանը կրկին վերադառնա-
լով Նեոի հարցին՝ «Հալաց հին հաւատքի»
մէջ գրել է.

«Սա նշանակէ զԴերաքրիստոս . թէ ոչ
 դեռ, ալլ զխուշունչ անձ մի, որ պիտի գայ
 նախ քան զկառարածն աշխարհի՝ խորեւ
 զմարդիկ եւ զինքն Քրիստոս կարծեցնել .
 ինչպէս արդէն եկած են այնպիսի խորերայ
 Նեոինք, կ'ըսէ Յովհաննէս աւետարանիչ,
 որոյ գրուածոց մէջ միայն յիշուի սա եւ յս-
 մանց տնուան մերձաւորութենէն կար-
 ծուեցաւ Ներսն կայսրն : ... Այս անուամբ
 չար պի մի ճանչուած պիտի լլլայ սա Հայս
 հին ատեն, եւ մեր թարգմանիչք այնով կո-
 չած են զԴերաքրիստոսն, որպէս կոչեն ու-
 րիչ սղոյք եւ լեզուք եւ մերին նման տնու
 չունին : Չար սղոյ նշանակութիւնն գուշա-
 կուի եւ միջին գորաց վարդապետի մի՝
 չարսղործ մարդկան համար Նեոնագործ
 ըսելէն : Օտարաց մէջ այս անուան նմանու-
 թիւն մի գտնուի հիսթիոսային դերմանացով
 քով՝ Նոռն — Nornes . . . Նոր հետաքնինք
 բեւեալորայ համարին Նեո անուն մի կար-
 դալ իրրեւ զԺոխակոն շտատուած մի : Բայց
 գտանք բաւական չեմք համարիր մեր Նեոն
 տնունը ստույգ արաներու »¹ :

Այիչունի հետաքրքրական տպերից մեր
 աչքում աչաղրու է այն, որ նա այնքան էլ
 չի վստահում Նեոն = Ներսն գուշապար-
 թեանը («յոմանց կարծեցաւ Ներսն կայսր»)
 եւ ընդհանրապէս իւր ձեռքի տակ եղած

տառադիւները բառական չէ համարում «մեր
Նեան անունն ստուգարաններ» :

Արիւնից մի տառնամեակ յետոյ նոյն
բառի ստուգարանութեանը ձեռք է գորկում
մի աշուղիսի հեղինակաստութիւն, սրբիւն
է մեծահոգակ հաշերկնապէս 2. Հիւրչ-
մանը : Սա հարցին մատենում է դուռ ու
խիտս լեզուարանական ակտակէտից¹ : Հիւրչ-
մանի տակով Նեան = Ներան գոյգոյրու-
թեան կոտհումը դեռ բառական չէ . անհրա-
մեջտ է Ներան անունն Նեան բառ գոտնալը
հանդամանորէն հիմնաստեղ հաշերկնի լե-
զուարանական օրէնքներով : Պէտք է պատ-
ճասարանել, թէ 1. ինչպէս է Ներան բառի ը
հնչիւնը գործել ու 2. ինչպէս է Νεραν
անունն վերջին վանկի օ հնչիւնն ընկել
հաշերկնում, որով Ներանը գործել է Նեան :

Ըստ Հիւրչմանի՝ սրանցից ստաջին
երեսոյթի բացատրութիւնը հեշտ է . հաշե-
րկնում, յատկապէս փոխառեալ բառերի
մէջ, ը փոփոխ հնչիւնը յաճախ է փոխ-
ւում ուի, մանաւանդ երբ ալիս հնչիւնն ընկ-
նում է նից ստաջ (հմմտ. πῶρονος = պոսնիկ,
βαστέρνιον բաստեւն, χιστέρνα = կիստեւն,
μαρτύριον = մաստեւն) :

Աւելի մանրամաստաւ է օ հնչիւնի
անկման բացատրութիւնը :

1 «Indogermanische Forschungen», XIX. Band.
Strassburg. 1906, էջ 457—480. — H. Hübschmann «Ar-
meniacae», § 3. — Arm. Nezn «Antichrist», էջ 472—475 :

Հիւրչմանն ասում է, որ եթէ Ներսէս
բառը հայերէնին անցած լինէր նախահայ-
կական, այսինքն մինչ-պարթևական շրջա-
նում, ապա լիովին հասկանալի էր լինէր այս
օ-ի անկումը, որովհետեւ յիշեալ շրջանում
բառի վերջին վանկի ձայնաւորի անկումն
ընդհանուր օրէնք է հայերէնում (հմմտ.
*dukter = դուստր, skesura = սկեսուր
եւայլն) : Բայց Ներսէս բառը հայերէնին ան-
ցել է պարթևական ու քրիստոնէական
շրջաններում, երբ փոխառած բառերի վեր-
ջին վանկի ձայնաւորն այլ եւս չէր ընդ-
նում, ուստի եւ, օրինակ, յանարէն λαμ-
παδ(ος), պահարեւէն patkar, sāmān ու մի-
ջին պարսկերէն safser բառերը հայերէնում
դառնում էին ոչ թէ «լապար», «պառակր»,
«սահմն» ու «սուսր», այլ յապանք, պառ-
կեր, սահման ու սուսեր : Այս բառերի սկս
Νερω- բառն էլ պարթևական ու քրիստո-
նէական շրջանում փոխ ասնուելով հայե-
րէնի մէջ կարող էր հնչուել կա'մ լրիւ Նե-
րուն եւ կա'մ վերջին ուն հնչիւնները կորցնե-
լով դառնար սոսկ Ներ :

Ինչպէ՞ս է հապա Ներսէսը հայերէնում
դարձել Նեան :

Հիւրչմանն այսպիսի բացատրութիւն է
տալիս. պարթևական կամ վաղ-քրիստո-
նէական շրջանում թէեւ ընդհանուր օրէնք
էր, որ հայերէնին անցած բառերի վերջին
վանկի ձայնաւորը պահպանում էր, սակայն

պատահում էին բառեր, որոնք կորցնում էին այս ձայնաւորը: այսպիսիք էին կայր, զօր (= զուր) ու բիւր (= բեր) բառերը, որոնք ծագել են յունարէն *χαῖρα*, միջին պարսկերէն *zāvar* ու պահլաւերէն *bēvar* բառերից՝ վերջին վանկում յ հնչիւնից առաջ կորցնելով ա հնչիւնը:

Պարթևական ու վաղ քրիստոնէական շրջանի այս մասնակի օրէնքի ներդրածութեամբ է ահա, որ Հիւրչմանը բացատրում է Նեոն բառի՝ Ներոն անունից ծագելը, որի ժամանակ ն հնչիւնից առաջ բնկել է օ հնչիւնը:

Այս մասնակի օրէնքի ներդրածութեամբ ձեւաւորւում բառերի թիւը Հիւրչմանը զնում է չորս՝ Նեոն (= Ներոն) և հետը հաշուելով: Իսկ յունարէնից առած ու վերջին վանկի ձայնաւորի անկումով դադարած ուրիշ բառ չէ մասնանշում մեծանուն հայերէնապէսը, բացի կայր բառից: Նրա «Հայերէնի քերականութիւնից» զիտենք, որ յունարէնից փոխառած չորս բառ — կիւնիկն, մատուոն, պապաոն և. վիպն — առաջ են եկել *κυνήγιον*, *ματθῆριον*, *παπάριον* ու *βιβλῶν* բառերից¹: Ասկայն Նեոն բառն առուգաբանելիս Հիւրչմանն այս բառերը չէ յիշատակում: Ինչո՞ւ: Այս պէտք է բացատրել երկու պատճառով: առաջին՝ որ

¹ Hübschmann "Arm. Gr.", 357, 363, 370, 383

ույս բառերում կորչում է ոչ թէ մենակ ա
կամ օ հնչիւնն, ալլ ւօ ձաշնախումբը եւ
երկրորդ՝ որ այս բառերը կարող են փոխ
առնուած լինել ոչ թէ պարթեւական կամ
վաղ-քրիստոնէական, ալլ մինչ-պար-
թեական շրջանում, երբ հայերն անշուշտ
էլի շփումներ աւելին յայնրի հետ:

Այսպիսով Նեոն բառը միակ բառն է,
որ յաւարկնից փոխ առնուելով՝ ձեւաւոր-
ուել է վերջին վանկի օ ձաշնաւորը և
հնչիւննից առաջ կորցնելով:

Այս վիճակում, աշտինքն իրրեւ եղակի
օրինակ, Նեոն = Νερω ցուցադրութիւնը
ներկայանում է իրրեւ լեզուարանական են-
թադրութիւն, որը թէեւ հնարաւոր լինե-
լաւ ընդթ աւել, բայց չի կարող անասար-
կելի համարուել:

2.

Հիւրչմանի ատուգարանութիւնը պէտք
է գննել պատմական տուեալների տեսակէ-
տից էլ:

Պատմական պարագաների հարցը մե-
ծանուն գիտնականն այս կերպ է լուծում:
Որովհետեւ, — ասում է նա, — Յովհաննու
Յայտնութեան ԺԳ. 18-ում յիշած Դերա-
քրիստոսը Ներսն կայսրին է ակնարկում եւ
որովհետեւ հասկմէական կայսրութեան
քրիստոնեաները Ներսնի Ժամանակ կառա-
րուած հալածանքների պատճառով անձնա-

պէս նրան էին Դերաքրիստոս ճանաչում , որի մասին գրոյց էր ծաղել , թէ նա չի մեռել , ալլ զալու է , ապա հեշտ է հասկանալ , թէ ինչու Ներսնի անունը բազմաթիւ քրիստոնեաների մէջ Դերաքրիստոսի նշանակութիւն էր ստացել , ինչպէս որ Կեսարի տնունը կոյսրի խմտաւ էր ընդունել :

Երբ մարդ կարգում է Հիւրչմանի թուացիկ յիշածը պատմական անցքերի մասին , առաջին հաշկացքից նրան է թուում , թէ պատմական հանդամանքների պատարաթիւնը լիովին համերաշխ է Նեան — Ներսն զուգադրութեան լեզուարանական հիմնաւորման :

Սակայն այս աշտպէս թուում է միայն առաջին հաշկացքից :

Պատմական միջավայրի ու անցքերի մի քիչ տեղի խորամուխ քննութիւնը երեւան է հանում երկու ոչադրու կէտ , որոնք հերքելով Հիւրչմանի պատմական հիմնաւորումը՝ հարկադրում են խոր հերթին կաւկածելի համարելու Նեան — Ներսն ստուգաբանութիւնն էլ :

Որս⁶նք են այս կէտերը :

Առաջինը հետեւեալն է :

Ներսնի մասին գրոյցները կարող էին կազմուել ու տարածուել այն ժողովուրդների մէջ , որոնց պատկանող գտնուածները ժամանակակից լինելով այս կայսեր՝ կամ հարածուել են նրանից իրեւ քրիստոնեաներ

և. կա՛մ, իրրեւ աշտպխութիւն, տակաւմեամբ
են լսել իրենց հաւատակիցներէ ալն առաւ-
պանքներէ մասին, որոնք տեղացել են որանց
զիսին քրիստոնէահալած միապետի ճեռ-
քով: Հաշերը Ներսնի մամանակ ոչ առա-
ջիններէց են եղել ու ոչ էլ երկրորդներէց:
Ինքր Հիւրչմանն ալն կարծիքին է, թէ
քրիստոնէաթիւնը Հալատանն է մտել եր-
րորդ դարում միայն¹:

Հեթանոս հայ դանդաղածներն տալիմ
չունէին անէծքով յիշելու Ներսնին, քանի
որ չէին հարածուել նրանից: Բայց որան-
ցից, նրանք, իրրեւ ոչ-քրիստոնէաներ, հա-
զերանօրէն հակուած էլ չէին կարող լինել
խրաւորելու և վրա ու բարբառ պահելու
Ներսնին վերաբերող աշտպխի գրույցներ,
որոնք բողբոջում էին քրիստոնէաների՝ աշտ
կաշտեր նկատմամբ ստածած խորին ու բռն
տակաւթեան հոյլ վրայ:

Աւելին, կարելի է թինչեւ անդամ հա-
կատակը պնդել: Հայ-հոմէական յարաբե-
րութիւնները Ներսնի մամանակ անաւարա-
կոյս բարեկամական են եղել, ոտով և եթէ
աշտ կաշտեր մասին սրեւ պատմական յա-
շիկ կարող էր մնալ հաշերի մէջ, ապա ալն
կարող էր միայն նպատաւոր լինել Ներսնի
համար:

Մեր աշտպխէ՛ս աւ բարեկամ Սա. Կա-

¹ "Indogerm. Forschung," XIX, 473, ճանօթ. 1:

նույնացնցր հետեւեալին է գրել մեզ այս տութիւն :

«Ի պատասխան Ձեր հարցման պէտք է տեսն, որ իմ կարծիքով հայ ժողովուրդն առանձնապէս հիմք չունէր Ներսէսին իրրեւ թշնամի տեսլու. հայ ազատունին նրա երկարատեւ պատերազմներից յետոյ կարող էր միայն դո՛ւ մնալ նրանից, նոյնպէս էլ հայ ժողովուրդը, եթէ սրան ծանօթ լինէր կայսեր անունը :

Հստկմի ա Պարսկաստանի գարաւոր մրցումը, որի նպատակն էր Հայաստանն իրենց ազդեցութեան շրջանին ենթարկել, նախ 66 թ. Ն. Ք. վերջացաւ Հոմի յաղթութեամբ, երբ Պամպէտը Տիւրան Բ. Մեծին յաղթելով՝ սրան Հոմի գաշտակից պարձրեց : Սակայն ճիշդ մի պարտեալ երկարատեւ կռիւներից յետոյ յաղթանակից Պարսկաստանը : Այս յաղթութեան հետեւանքով Պարսկաստանի պարթեւ թաղաւոր Վաղարշի կրտսեր եղբայր Տիրիթ-Տըր-դատը 66 թ. Ք. Յ. Հայոց թաղն ստացաւ Ներսէս կայսրից Հոմում եւ հայ Արշակունի հորատութեան հիմնադիր հանդիսացաւ :

Բայց Հոմի այս իրական պարտութիւնն սքողուեց արտաքին ձեւերով ա չքով եւ յաղթանակի գունաւորումն ստացաւ : Ժամանակակից Տակիտոսը պատմում է, թէ Պարսկաստանի պարթեւ թաղաւոր ամբարտաւան Վաղարշը պահանջում էր Կորնու-

լանից, որ խոր եղբայր Տրդատի վրայ ծա-
ռալաթեան ստուեր չձգուի, սուրբ մէջքից
չտրձակուի, չարդերուի գրկախառնումը
համալցեցի կոնսուլների հետ, սրանց
գտանք հա չը սպասէ եւ Հոսմում հիւսրա-
ստտական պատիւներով ընդունուի (Տարե-
գիրք, ԺԵ, րա) : Իսկ մերձ-ժամանակեայ
Դիոն Կասիուսը Տակիտոսի համաձայն պատ-
մում է, թէ լինչպէս Տրդատ-Արտաշէսը
Հրանդէս-Եսանդ տեղում երկրորդակով
Ներսէի կիտանդրան, որ հաստատուած էր
բարձր բեմի վրայ, զահարերս թխնից յե-
տայ թաղը զլխից հաներով գրաւ կաշեր
պատկերի սաների տառջ : Եւ ապա, — շա-
րանակում է պատմադիրը, — ծաղկահա-
տակ Տրդատը ձի հեծած, 3000 հեծեկա-
գօրի, խոր սակեապատարտ սմասնաւ ուղեկ-
ցաթեամբ, մուկերի ու բազմաթիւ հոս-
մալցեաց հետ զամաքով Հոսմ ուղեւո-
րուեց արքայական չքով : Քաղաքները նրան
ընդունում էին հանդէսներով ու ցնծա-
թեան աղաղակներով : Բայց կարիքները
հպաղում էին ձրի. օրական ծախքը «եր-
կերիս րիսր գահեկան» (բառ Գորադու-
շեանի՝ 2 միլիոն դրաքմ, իսկ Ferdinand
Justiի «Geschichte des Alten Persiens»,
Berlin 1879, էջ 169 սինի 200·000 գենար) :
Ճանապարհորդութիւնը տեւեց 9 ամիս :
Խառլիսյում Տրդատ-Արտաշէսը Ներսէի
ընդ տառջ ուղարկուած կառքով նախ հա-

սաւ Նէապոլիս . այստեղ «Հակառակ հրամանի, որ վաղարկուորը — թուրն սրձակէ, չառ ա բառական համարելով սուրբ սրտեանը միեւ, թէպէտ եւ ծունկը գեանին գնելով եւ ձեռքերը կրծքին՝ կոյսերին «Տէր» կոչեց եւ երկրպագեց» : Ապա գիշերով Հոսմ մտաւ : «Բազմաթիւ ամբողջ դարդարումը կը ձրայնեւրով ա պատկնեւրով . ամենաբեք խառն բաղմաթմուն . մանաւանդ հրապարակը լի կը ամբախով . . . մոգովարդը կարգ կարգ, սպիտակ հանդերձեւրով ա գափնինեւրով . զօրքը գինովառ ա դարդարում . . . Տանիքներն անգամ ծածկումը կին բաղմաթմամբ . . . Հետեւեալ օրն արեւածային լինքը Ներսէս յայթաթմուն պատմաձանով հրապարակ մտա ձերակոյսի եւ թիկնատարհների հետ եւ բեմ բարձրանալով կոյսերական աթոռ նստաւ : Ապա Տրդատը իւրայինեւրով չքնադատում՝ սրանց հետ հասաւ բեմի ստաճ եւ ցնծաթման աղապակների տակ երկրպագեց կոյսեր : Արշակունին շփաթումը գունատուեց, բայց գտելով իւր գտապաթմունը՝ խնորհակց՝ այսպէս գիմեւրով Ներսէսին . «Տէր, եւ գտակն եմ Արշակի, եղբայրը վաղարչի ա Բակարի եւ քո ծառան : Եկալ քո մօտ, որ իմ ստատումն եւ, երկրպագութա քեզ իրբեւ Ալիսր տաւածա» : Ապա Տրդատը կոյսերի հրամանով բեմը բարձրացաւ, նստաւ Ներսէսի սաների տակ, եւ սա

թաղը գրաւ նըւ գլխին : Թատերական խա-
ղեր էլ տեղի տնեցան ծերակայաի հրամա-
նով : Թատարներ . . . գլխովին սակեցած էր , եւ
բոլոր կտրտին սակեցաւ , ոտաի եւ ալս
որր կոչուեց ոսկեղէն օր : Հանդիսականնե-
րին՝ արեւի տաղից պատուարաւ վարա-
դաւրները ծիրանայ էին : Մէջ տեղը հասած
էր ներանր սակահաւ հանդերձով . . . Հանդի-
սաւոր խաղերի ու խնձոյթների ժամանակ
«կատավար» ու «քնարահար» կալարր գիր
չեկաւ ամբարտաւան ու գոտայ արեւելեան
թաղակրին , որր սակայն իւր կարծեցեալ
հաճոյականութեամբ , պաշտկան ու հնա-
յանդալեան խոսքերով արժանացաւ մեծա-
մեծ պարզեւնների , որոնց գինը համեմատ էր
«հինդ հազար բիւր զահեկանի» (լատ Justi ,
էջ 170 «50 միլիան գենար») : Բայի ալս՝
Տրդատը «հրաման ստացաւ Արատչատը շի-
նեալ» , որի համար էլ գործաւորներ արուե-
ցին կալարից» (Գիւն , ԿԲ , 19—23 , ԿԳ ,
1—7 : Հմմտ . Ա . Մ . Գարսպաչեան , «Քննա-
կան պատմութիւն Հայոց» , Բ , ժա , § 8—
10 , էջ 231—240) :

Այս անորինակ ուղեւորութիւնն ու քն-
դանելութիւնը Հոմերն հասել է մի ահակի
դամար : Հաշուելով «հնադարեւ արծաթ գե-
նարը $\frac{1}{14}$ կգ . եւ = 82 ֆեննիդի (Fr. Lub-
kers, Reallexikon des klass. Altertums,
էջ 1325)՝ օրական ծախար կ'անի 200·000 չ.
82 ֆեննիդ = 16·400·000 ֆեննիդ կամ ու-

դից 164․000 մարկ, որ չափ մօտ է Յուստու-
 օրական «163․000 մարկից աւելուն»։ Ինն
 տասնամեք (30-ական օրով = 270 օր) կ'սնի
 164․000 մարկ \times 270 = 44․280․000 մարկ։
 Ըստ աշտմ էլ Տրդատ-Արտաշէսի՝ Ներս-
 ինց ստացած նաւերների արժէքը կլինի
 50․000․000 \times 82 պֆ․ = 4․100․000․000
 պֆ․ = 41․000․000 մարկ։ Եւ եթէ հաշուե-
 րու լինենք թատերական խաղերի, «սակե-
 դէն օրուայ» եւ լուկայլոսեան հաշերի ծախ-
 սերը կաշսեր նաւերների կէսի չափ, ապա
 բոլորը միասին կարող են հասնել 50 միլիան
 սուրբաց աւելի մի դոմարի, եթէ մինչ-
 պատերազմեան սուրբին միջին պնով հա-
 չուենք 2 մարկ։

Այդ, այս բոլորից յետոյ կարո՞ւյ էր
 դիւրաշխոյ ս նախրատենչ արեւելքի հայ
 արքան իւր աւազանով առել Ներսնին,
 բայց եւ Հայաստան վերադառնալուց յետոյ
 Արտաշատը վերանորոգելով այս քաղաքն
 անուանել «ի պատիւ կաշսեր «Ներսնիա»,
 ինչպէս յայն-համայնցի պատմագիրներից
 բացելով դրամ է Չամչեանը («Պատմութիւն
 Հայոց», Ա, ԻԵ, 327)։ Այս կլինէր անրեա-
 կան ս ներանուկան։ Հայ աւազանին իւր
 արքայով հանդերձ կարող էր շրմալ, հիա-
 նալ եւ տոնուալը դո՛ւ լինել Ներսնից։ Իսկ
 հայ հասարակ ժողովուրդը դուցէ պիտէր
 կաշսը, բայց ոչ կաշսեր «Ներսն» անուանը։
 Եւ այս ենթադրում եմ եւ պնդում՝ նկատի

անենալով մեր անցեալը: ԺԹ. զարի վերջերին վերջնեթեր պատերազմի ժամանակառայ հայերէն ա թուրքերէն ժողովրդական երգերը յիշում էին երկու կողմի Լուսին-Մելիքով, Տէր-Ղուկասով, Լադրեւ ա Մախթար-փաշա զօրավարների անունները միայն. այդ եւ լուում էր «Օսմանըն ասկարի», «Մսկալըն թախարի» եւայլն: Երբեմն միայն յիշվում էր «փաթիշահ», իսկ «զար», մանասանդ թաղակիրների յատուկ անուններ անձանօթ էին հայ ու թուրք ժողովուրդներին: Նայն այս երեսոյթը նկատում է մեր ժողովրդական «Ջոջանց տան — Ստամայ ծոեր» վկայում էլ, որ տեղ յիշում են Մարայ մելիք, Բաղդատու Խալիֆայ» եւայլն:

Սրանից հետեւում է, թէ այն հայեացքն, ըստ որի Ներսէր ներկայանում է իրրեւ շարաթեան մարմնացում ու Դերաքրիտատ, չէր կարող այս կայսերը ժամանակակից հայերից անցած լինել իրենց յետնորդ սերունդներին:

Եթէ Ներսէր, իրրեւ Դերաքրիտատի պատկերացումը հայ յետնորդներին չէ անցել այս կայսերը ժամանակակից հայերից, ապա այն պէտք է սրանց անցած լինել ուրիշներից: Այսպիսիք կարող էին լինենլ հայերին հարեւան կամ հայերի հետ չփամն ունեցող քրիստոնեայ ժողովուրդներ: Մինչեւ եւ զարր, երբ հայոց զրականաթեան մէջ

արդէն արձանագրուած ենք գտնում Նեոն
բառը, հայերէն հարեւան ու նրանց հետ
չվումն ունեցող քրիստոնեայ ժողովուրդ-
ներ ներկայանում էին զլիսուորապէս հո-
մայեցիք, յոյներն, ասորիներն ու վրացիք :
Անկասկած է, որ հայերը Ներսի, իւրեւ
Դերաքրիստոսի, զաղափարը կարող էին
փոխ առնել այս միջավայրից միայն :

Սակայն սյուսեղ մեր տառ՝ ծառանում
է մի տարօրինակ երեւոյթ, որը եւ կազ-
մում է Նեոն = Ներսն զուգուղլութեան դէմ
խօսող երկրորդ կէտը :

Հայերը Ներսի, իւրեւ Դերաքրի-
ստոսի, զաղափարը կարող էին փոխ առնել
կամ հոսմայեցիներէն ու յոյներից եւ կամ
ասորիներից ու վրացիներից : Բայց ինչո՞ւ
Ներսն անունը միայն հայաց մէջ է փոխա-
րինում Դերաքրիստոս անուանն, այն ինչ
այս րաւոր ժողովուրդների մէջ կալ միայն
Անտիքրիստոս կամ Անտիքրիստ բառը, որ
Դերաքրիստոս է նշանակում : Ամենահին
փաւերադրերի մէջ, այն է՝ Յովհաննու Ա.
ու Բ. թղթերի մէջ, որ տեղ հայերէնն ունի
Նեոն ու Նեոփնք, ըստին, յոյն ասորի ու
վրացի ընտելերներն ունին Անտիքրիստոս :
Որքան մեղ յայտնի է, ոչ մի այլ ժողովրդի
համար չէ մատնանշուած, թէ նրա զրակա-
նութեան մէջ Անտիքրիստոս ըստի փոխա-
րէն գործ է ածուել կամ գործ է ածուած
Նեոն բառն այս կամ այն փոխախաւով :

«Սերիչ աղէք եւ լեզուք... մերին նման ա-
նուն չունին», — հաստատում է Ալիշանը¹ :

Յատուկ անունն անշուշտ կարող է
ստանալ հասարակ անունն իմաստ, սակայն
որտ համար հարկաւոր են յատուկ պայման-
ներ : Մեզ միանգամայն հասկանալի է, երբ
մի Յուլիանոս Ուրացոյի մասին, վատ յու-
շիկներն այնքան վատ են մնացած լինում
հայ ժողովրդի մէջ, որ սա սոսա՛տկ երե-
խաներին անուանում է «Չար Յուլիանոս»² :
Հասկանալի է, որովհետեւ գիտենք, թէ
Յուլիանոսի ժամանակ հայերը քրիստոնեայ
էին, մասամբ բնականաւորօրէն հպատակ ու
մասամբ էլ՝ հարեւան : Նոյնպէս ըմբռնելի
է, երբ անունը մի Լենկ-Թէմուրի, որի
ձեռքից այնքան հաւր ու սուր է տեսել հայ
ժողովուրդը, մեր բարբառներում դառնում
է հասարակ անուն՝ «յամաս, չարապսք
մարդ» նշանակելով³ : Մի եւ նոյնը կարելի
է բնականել նաեւ Կոյէն ու Յուզա՛ նախա-
տական մտկելիքների համար : այս անուն-
ներն ու սրանց հետ կապուած քայքայական
դադախարները հայերին անցել են քրիստո-
նէական գրականութեան հետ միասին :

¹ Ալիշան «Հին հաստօք», 231 :

² Ամատուշի, 540. Բճառեան «Հայերէն գաւառ-
բառարան», 877. — «Չար Լիանոս, Չար Գլիանոս, Չար
Յուլիանոս» :

³ «Հանդէս Բնորոշոյ», 1898 (Յովհ. Պապան-
ճեան «Եւգոկիոյ հայոց դատաւարարաւորը. — Լէկ-
աւէմուր (= Լենկ-Թէմուր) — յամառ, դէդ, չարադործ
մարդ» :

Իսկ Ներսէսը :

Հայ ժողովուրդն անձամբ հալածանք չէ կրել նրանից : Նրա մասին վատ յուշիկներ ու գրոյցներ կարող էին տնցել օտարներից միայն, միջնորդաբար : Այս պարագայում անըմբռնելի է, թէ ինչու Ներսէս յիշատակն աշնգան վատ է մնացել Հայաստանում, որ նրա անունը հայ գրականութեան մէջ դարձել է Դերաքրիստոսին համադր մի բան, իսկ այն ժողովուրդների մէջ, որոնք իրենց կաշու վրայ են զգացել հալածող կոյսեր հրաշէկ խորանի մրմուռները, կայ միայն Անտիքրիստոս լսար : Արդեօք դարմանալի չէ՞ր թուալ, եթէ, օրինակ տսնք, Արդիւլ-Համիր բառն տաւի մականունն դառնար ոչ թէ հայոց, յաւնոյ կամ սասրիների մէջ, որոնք Տաճկաստանում պանակակիծ օրեր են քաշել կամ տեսել այս սուլթանի օրով, այլ զնենք թէ հարեշների կամ խլանտացւոյ մէջ :

Նեոն բառի ստուգարանութեան ժամանակ կայար = Կեոար դուպարութիւնը մէջ բերելը մեր կարծիքով ոչ թէ հաստատում է Նեոն = Ներսէս դուպարութիւնն, այլ, ընդհակառակը, խորխում : Խորխում է, որովհետեւ Կեոար յատուկ անուան «կայար» բառ դառնալը միայն հայերէնում չէ կատարուել, այլ շատ աւելի լեզուներում էլ : Այսպէս նայն անունից յաւարէնն ունի յաւ-սար, գոթերէնը՝ kaisar, գերմաներէնը

Kaiser, արարերէնր՝ qaisar, լատիներէնր՝ caesar, ռուսերէնը՝ цезарь ու царь եւայլն¹։ Այն ինչ Նեոն = Ներսն զուգադրութիւնը Բիւիթարեան — Հիւրչմանական — ստուգարանութեան համաձայն կալ մեն—մենակ հայերէնում։ Հայոց տրամկարդ ու բացառիկ յիշատարութիւնը մեզ անհաւանական է թւում։

Այսպիսով, երեք հանդամանք, այն է՝

1. Յունարէնից փոխ առած բոսի վերջին վանկի օ ձայնասօրի անկման եզակի դէպքը հայերէնի մէջ պարթեւական ու վուգ—քրիստոնէական չըջանում։

2. Հայ—հոմէական յարաբերութիւնների բարեկամական բնոյթն ու հայերի հեթանոս լինելը Ներսնի ժամանակ եւ

3. Նեոն = Ներսն զուգադրութեան՝ բացառապէս հայերէնում միայն զսյուծիւն տնկնալը

կրակածի տակ են ձգում Նեոն = Ներսն բացառութիւնը եւ հարկադրում փրնտակաւ մի աւրիչ ստուգարանութիւն, որ ոչ միայն հնարատօր ու հաւանական լինի բացառանական օրէնքների տեսակէտից, այլ եւ չհակասէ պատմական միւս տուեալներին էլ։

Ստորեւ մենք ստաջողութեամբ ենք մի նոր ստուգարանութիւն, եւ թւում է թէ այս ենթադրութիւնը բաւարարում է յիշեալ երկու պահանջներն էլ։

¹ Hübsehmann "Arm. Gr.", 354:

Մեր կարծիքով

Ներք Միեմն է :

Փորձենք հիմնադրել այս դուզադրու-
թիւնը :

Նախ պէտք է ցոյց տալ, թէ ինչպէս է
Միհր տնտեսը դաստնում Նեան տնտես կամ
բառ :

Միհր տնտեսն փոփոխականները քննելիս
մենք տեսել ենք, որ Միհր-ը Մեհր-Մեր
պակներով տնայնեբով վերջապէս դաստնում
է Ներ : Այժմ հարկաւոր է բացատրել Նեան
բառի ծագումն այս Ներ-ից :

Այս պէպքում մեր հանգչող ծառանում
են երկու հարց .

1. Ի՞նչպէս է Ներ-ը դաստնում Նեա ու
2. Ի՞նչպէս է Նեա-ից ծագում Նեան
(= Նեա + ն) :

Առաջին հարցի ժամանակ ստաջներս
կանգնում է նոյն ուն խնդիրը, որ գնում
էր հիւրըմանը Ներան = Նեան դուզադրու-
թիւնը հիմնադրելիս : Հարկաւոր է հա-
տուտել, որ ք հնչիւնը կարող է դաստնու
ն : Եւ որովհետեւ Ներան = Նեան ստուգարա-
նաթեան ժամանակ մեծանուն հայերէնա-
պէսն արդէն նշել է, որ ք-ի ն դաստնու
հա-
դուզադրու չէ հայերէնում, նշանակում է
Ներ = Նեա դուզադրութեան ժամանակ ոչ
էս կարիք չկայ նորից ստուգարան, թէ

լիջեալ հնչիւնների այս փափախութիւնը հնարաւոր է: Մենք կը բաւականանք նշելով փախտեալ բառերից՝ տակառ, խառ, սակռ, սապռ, պիտառ, սեռն, տկառն, կիթառ, կենդանառ, կիտակոն, կիւռ, պանթեռ, սիւռ, քիմեռ, քառ ու բոլոր հալերէն բառերից՝ դեռ, ծառ, հեռ, հեռի, յառնեմ ու քառ, որոնց համապատասխաններն ալ լեզուներումս ա-ի փախարէն ունեն ր¹:

Այսպէս տրեմն, ներ-ը դասնում է նեռ: Հայ ժողովուրդը հենց այսպէս էլ տաւ՝ է՝ փախանալ տակառ նեռն: Մեր աշխարհարար զրականութեան մէջ էլ դարձ է տնւում նեռ:

Եթէ զրարարում էլ լինէր նեռ ձեռն, ապա անուան կամ բառի հնչարանական տառամասիրութեան խնդիրը կարելի էր վերջացած համարել: Բայց տրի տեռ, որ զրարան տմենարեք ունի նեռն (- նեռ + ն): Սրա վերջի ն հնչիւնը հարկադրում է ընդունելու, որ հարցը դեռ տարատուած չէ, եւ տրեմն պէտք է բացատրել նաեւ, թէ ինչպէս նեռը կարող էր դառնալ նեռ + ն:

Այլիւր ընդունելով Հիւրչմանի «Հալերէնի փերականութիւնը» գաղափարն աշխատութիւնը եւ որա հիման վրայ կազմելով բուն հալերէն այն բառերի զանկը, որոնք

¹ Hübschmann, „Arm. Gr.“ 251, 267, 276, 315, 316, 339, 356, 357, 370, 382, 388 ու 438, 457, 466, 477, 503:

վերջանում են նստ, տեղում ենք հե-
տեւեայր :

1. Կան հայերէն մի շարք բառեր, որոնք
վերջանում են նստ, օրինակ, ակն (?), ա-
սեղն, գառն, զեղմն, եղն, եւթն, լեռն.
կառուին (?), հարսն, ձիւն, ունկն, ունկն,
սասն, տոկն, տասն, — բայց որոնց ու
հնչիւնն արմատինն է եւ ոչ թէ ածանց է¹ :
Եւ սրովհետեւ Mithra-Միհր բառի մէջ ար-
մատը ու շունի, տառի յիշեալ բառերը պէտք
չեն կարող դալ նեւ + ն բառն ստուգարա-
նելիս :

2. Կան հայերէն բառեր էլ, որոնք վեր-
ջանում են նստ, օրինակ, ամառն, ձմեռն,
առաւն, կազմն, արմուկն, ձուկն, մուկն.
մրջիւնն, — բայց որոնց ածանցը ոչ թէ ու է,
այլ ուն, մն ա. կն ձայնախմբերը² : Նշանա-
կում է՝ որոնք էլ չեն կարող պարզել մեզ,
թէ ինչպէս է առաջ եկել նեւն = նեւ + ն :

3. Մնում են վեց բառ՝ դուռն, դուրզն,
ձեռն, սան, սխեռն, փրտն. որոնց վերջի
ն հնչիւնը չիւրջմանը համարում է ոչ-ար-
մատական, այլ մի ածանց³ :

Այս ածանցը հայերէնը պնտմ է հնդեւ-
րապական արմատների վրայ եւ այս կա-
նակով հայ բառեր կազմում : Նշանաւոր

¹ «Arm. Gr.» 413, 421, 432, 434, 442, 445, 451, 458,
464, 470, 484, 486, 488, 492, 495 :

² «Arm. Gr.» 416, 422, 425, 471, 475, 476 :

³ «Arm. Gr.» 340, 470, 482, 490, 503 :

հայերէնացեալ իւր այս կարծիքն տկներե-
լալանում է դուրզն (բրաի անիւ , Topfer-
rad, гончарный круг) բառն ստուգարանե-
լիս : Նրա տեղով հայերէն բառի հնդեւրո-
պական հիմնաձեւը *dhrōgho կամ *dhrōgho
էր , որից հայերէնը կազմւում է ալտուկս .
*drugo = *durgo = *durg-n : Այս վերջինն և
հնչիւնի համար Հիւրչմանը սրտշակի
դրում է :

„Weiterbildungen mit *n*-Suffix sind im Armenischen häufig“ («ն ածանցյալ շարա-
բարդութիւնները հայերէնում յաճախու-
ղէպ են») :

Հայերէնադիտութեան մի տրիշ վաս-
տակաւոր — մեծահոգակ լեզուարան Մեյլն
— բացատրել է այս նիւթ ծաղումը : Արա
կարծիքով հայերէնի այս վերջածանցը մեծա-
ցորդ է «նախաւոր» հայցական հոլովի ոյ
կամ Յոմ վերջաւորութեան , որի հետքերը
տեսնում ենք ի միջի ալլոց նաեւ յաւարէ-
նում (շօրօւս) ու վախդերէնում (բօտէ-
րօւս) ¹ :

Այս բացատրութեամբ ահա նենք բառի

1. Տաշեան յոգսածն հայ. դաս. լեզուի , 2005 : Հար-
ցական հարցի՝ ուղղականի իմաստ , նշանակը մի երեւոյթ
է , որ պատճառ էնք լեզուների ոչ միայն հնապէս , այլ և
նոր շրջաններում : Ալտուկս օտնակ , մինչդեռ պարսան
ուրի սեղգական՝ երգիւ , հայցական՝ երգիս , պահք — պահս
(պաս) , դուրց — դուրս , ներք — ներս , շօրք — շօրս , բա-
նալիք — բանալիս , աւեալք — աւեալիս և այլն , աշխարհա-
բարն ու նի ս զգաւան՝ երգիս , սեռական՝ երգսի , բանալիս
— բանալսի (բալնսի) , Աւեալք , Աւեալի և այլն :

վերջի և հնչիւնն էլ կարող է համարուել վերջածանց, որը գրուելով բառի վրայ՝ սրան տալիս է գրաբար նեոն ձևը: Բառա-
վերջի այս և հնչիւնի կցմանը կարող էր նպաստել նաեւ այն հանդամանքը, որ հայե-
րէնում մի շարք բառեր, օրինակ, բեռն, բուռն, գառն, դառն, դուռն, քառն, լե-
առն, խառն, խուռն, կառն, կուռն, ձեռն, նուռն, սառն, սեռն, տառն, տկառն¹, բնդեռն, կննիռն, փանդիռն եւ այլն, վեր-
ջանում են սն ձայնախմբով, եւ բառերի այս շարանը պէտք է սպրէր, որ նեո բառի վրայ տեղանար և հնչիւնը, եւ բար հաստատա-
պէս դառնար նեոն:

Ամփոփելով նեոն = Միհր - զուգադրու-
թեան հնչարանական-ձևաբանական կոյճի
մասին տուածներս՝ տեսնում ենք, որ ա-
նտան դարդապումը անցել է շղթայի հե-
տեւեայ օղակներով:

1. Միթրա,
2. Միհր,
3. Մեհր,
4. Մեր,
5. Ներ,
6. Նեո ու
7. Նեոն:

¹ «Ահառն» բառն ստուգաբանւելա էլ շիւրջմանը հարդնում է. «akair = akar + Artikel ա?» «Arm. Gr. 339): Դիտելի է նոյն իսկ Սալոմ կամ Շաղովմն («Arm. Gr. 296):

Այժմ մեզ մնում է գլխի երկրորդ ու վերջին կէտին, այն է Նեոն = Միհր զուգա-
զրութեան խմտառարանական կոյժը պար-
պարանելու :

4 .

Որո՞նք են Միհրի հաստատելիքի ու Նեոի
զուգալուարի բնոհանուր ու նման գծերը,
որոնք հնարասիք են պարձրել Միհրի Նեոն
գտնադր :

Այս բնոհանուր ու նման գծերը հե-
տևետախ չորսն են :

1. Զրադաշտական տիեզերափիլիսո-
փայութեան համաձայն տիեզերական պատ-
մութիւնը բաժանուում է երեք շրջանի :
Առաջնում՝ թողաւորում է ինքնակայ, ինք-
նորայ, անտարբեր ու ներդաշնակ ժամա-
նակի — Զրուանը . երկրորդում՝ սկսւում է
դարպանում է տիեզերական երկուութիւնը .
ծագում են լոյսն ու խուսարը, չարն ու բա-
րին իրենց բողմազան ու բողմութիւ մար-
մնացումներով, որոնք բողմադարեան
պայքար են մղում իրար դէմ . երրորդում
տիեզերքն աղտուում է հակամարտութեան
երկունքից եւ թեւակոխում է մի նոր ներ-
դաշնակ աստիճան, որտեղ համատարած
մարմնանում է եւ յաւիտեան թողաւորում
տիեզերական բարին ու սրբարբ¹ : Ինչպէս

¹ Գր. Մագիստրոսի ասելով Զրադաշտը կամ Զար-
դահէշան ուրիշ տիեզերափիլիսոփայութիւն ունի. ՊՍ

որ երկրորդ շրջանն սկսւում է լսելի ու խա-
տարի տառաւածներէ — Որմզդի ու Ահրի-
մանի ծնունդով, այնպէս էլ նոյն շրջանը
վերջանում է բարի տառած ու չարացեալի —
Միթրայի ու Անդրա-Մաշիտի վերջին
մարտով, որում յաղթում է Միթրան՝
սչնչացնելով չար վիշապին:

Զրադաշտական տիեզերութիւնտփայտ-
թիւնն բնականօր զծերով դուզահա-
ն է քրիստոնէական տիեզերութիւնտփայտ-
թեանը, որը նոյնպէս երեք շրջան է բնու-
նում: մինչ-արարչագործական, արարչա-
կագործական ու հանդերձեալ շրջաններ¹:
Ընչպէս որ երկրորդ շրջանն սկսւում է առա-
ջին մարդու եւ ոճի արարներով, նոյն կերպ
էլ նոյնն աւարտուելու է մարդապեալ Քրիս-
տոսի երկրորդ դալսուեամբ, երբ կործա-
նուելու է եօթնադիւսեան վիշապը չարու-

¹ Զրադաշտ. թ. Ե. 1) առաջին Աշտմ առե լեալ. Բայց զկնի
ոչ առե կատարած քնեւ երկրի, քանզի ի նոյն
առե դարձեալ յեղափոխեալ շրջեսցի եւ նորոգեսցի^ա,
Այժմ զիմեր^ա, 2) ք^ա. Իբրաշիմ ամիրաթն. 1791) Աշխարհը
կատարած յիտենեալու, այլ փոփոխուելով էր ու էր շո. 1)
է դալու, արարչուելու եւ նոյնը դառնալու: Ե. 2) ոչ այլ
ինչ է. բայց եթե. Ոգի առ Բրանկու՝ տիեզերքի սլարքե-
րական կրկնութեան թէորիոն՝ Բլանկու ց հազարամեակ-
ներ առաջ:

2 Եզդիկն արարչագործական շրջանը բաժանում է
եւթաշրջանների. սրանցից թ. ում է «աշխարհի սղայու-
թեան», «աշխարհի երիտասարդութեան» ու «աշխարհի չա-
փահասութեան» փալեր «Զինն Քրիստոս ի տղայութեան
աշխարհի... եւ ոչ յեւանդան երիտասարդութեան... ի
լատուն հասակի եկն յաշխարհ...» Եզդիկ. Գ. ժ. 2. 161:

թեան մարմնացում տհակի պայանը —
Նեւը :

Միհրապաշտներն կարծիքով Միթրան
դույզ պիտուր գերակատարներին մէկն է
լինելու պարերի վերջում : Քրիստոնեաների
հայեացքով Նեւը մեծագոյն պարերին մէկն
է խաղալու աշխարհի կատարածին :

2. Միթրան յոյսի, արեւի ու կրակի
ստատւածն էր միհրապաշտներն աչքում : Նա
ուշ միտն արարիչ էր, միջնորդ ու փրկիչ,
ույլ ևս տենչալի Մեռիան իրանական աշ-
խարհում : Սակայն այսպէս չէր կարող լի-
նել Միթրան ուշ-միհրապաշտներն աշխար-
հում : Ինչպէս որ քաջ Արտաւադդը գտա-
նում էր Արտաւադդ, Ասիւծ Մհերը գտա-
նում էր Անիծեալ Մհեր, այնպէս էլ յոստուր
բարի Միթրան միհրատեացիների միջոյնով
գտանում էր «փառ միրհ» : Նա, որ Ան-
դրիա-Մայնիսի թշնամին էր պրապաշտա-
կան աշխարհում, այժմ ինքը գտանում էր
մի նոր Անդրիա-Մայնիսի քրիստոնէական
միջնորդութիւն : Անարդական ու ասելի
«փառ միրհ» բոլորովին մօտենում և
նոյնանում էր նոր կրօնի Նեւի հետ : Կոստա-
ւոր ու բարի Միթրան խաւարում և շարա-
նում էր պիտցման օրէնքին և նիթարկուելով :

3. Միհրի մոտին այն հաստատուիքը
կար, թէ պարերի վերջին նա ծնուելու է
կոյսից, կնոջից : Մեր մասենադիրներին
Եղնիկին քաջ յայտնի է այս իրողութիւնը,

թէ եւ նաւ սրա հետ չէ կապում Միհրի տնայնիւր :

«Գարձեալ միտ էտ խմն տան , սր տմենեւին չէ հաւատաւի , թէ իրբեւ մեռանէր Արմիրց , գտերմն իւր յապրիւր մի տրի , եւ մոտ ի վախճան յայն սերմանէ կոյս մի ծնունելոյ է , եւ ի նմանէ սրցի եղեալ՝ հարկանէ պատգամս ի գորտցն Արճմենի ¹» :

Ինչպէս սր աշխարհի կառարածին պարիք զխոյսոյնի զերբ նախ վերապրում էր սարիչներին (Արմիրց , Սամ) եւ յետոյ յառկապուեց Միհրին , այնպէս էլ տառձ սարիչներ ի մասին էին տառմ , թէ պարբեր վերջում ծնուերս է կոյսից , կնոջից , եւ յետոյ այս սկսեցին տկնկալել Միհրի մասին :

Աւշադրաւ է , սր քրիստոնէական հին հայկապօնի համաձայն նեւն էլ է ծնուերս կնոջից : Մենք կը բաւականանանք՝ բերելով երկու վերջախմբն , սր պահել են մեր մտանալ իրենք :

«Եւ ի կատարել տմայն , . . . երեւոյի Արցին կորտաւան (= նեւն) . . . մայէ յերտապէմ , եւ նապի ի տաճարին Աստուծոյ , մարդսլ տեսակով , մարմնաւոր ի սերմանէ տան եւ յարպանով կնոջ ի ցեղէն 'Կառնայ' ²» :

¹ Էջնիկ , Բ . Ժ . 399 :

² Օրբելեան , ՀԲ . 155-157 . — "Տեպէլ սրբոյն Մեթոքի , եպիսկոպոսին Պատարեջ եւ վիշիթ' յապագս անցիլոյն , ներկայիս եւ տպառնեալն , տառաւոր յԱստուծոյ ծաշունչ զբոց , զոր թարգմանեալ է տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի" :

Միեւնոյնն աւելի հետաքրքրական մանրամասնութիւններով ծանօթ է այլ ազգութիւնները :

«Ասին զկնոջն, յարմէ Նեանն է ծնունելոց, ճանապարհորդել յԵղիպոսսէ յաշխարհն Պապեստինացոց եւ ցանկացեալ տեսանել զարձանն կնոջն Դաւթայ (= Ղափտայ?) երթեալ զազարէ տնոյ հանդստութեամբ եւ ի նիրհելն իւրում ճաշնէ հագին օտար ի բերանայ կնոջն քարացելոյ, եթէ ճնցիս սրդի աշխարհակալ, սր ի պոսնկութենէ յղացեալ իսկ էր զստոր ցեղի Դանայ¹» :

Միհրը ծնուելու է կնոջից. Նեաը նոյնպէս ծնուելու է կնոջից : Այս մի նոր գիծ է, որ աւելի է մօտեցնում մէկի հաստատութիւնն ու միւսի զազատարր :

Կ. Դիւայած Միհրը կարող էր պատկերացուել իրրեւ վիշապ : Այս կերպ էին երեւակոյցում շարսթեան բոլոր մարմնազամներն ինչպէս հնդկիներն ու պարսիկներն, աշխպէս եւ հայերը :

Իսկ ի՞նչ է վիշապը :

«Վիշապի ալլ աղլ ինչ բնութիւն չէ, եթէ ոչ օձի», — վաղուց տեսել է Եղնիկը² :

Վիշապ, սր է օձ մեծ», — բացատրել է մի գիւտարանական գրումը³ :

¹ Երծրունի, Բ. 9, 1004

² Եղնիկ. Ա. Ի. 72.

³ «Հարցմունք եւ պատասխանէր», Հրատ. Հ. Ա. Վ. Եկինեան, 51, «Օձին ճագն լաւ է սպանանել, որ ոչ վի-

Խնչպէս որ հին տոտապելիներէ մէջ գեւր
կամ գիւտցած տոտաւածք պատկերացում
է կերպարանքով վիշապի, «որ է օձ մեծ»,
այնպէս էլ Նեար, որ Յովհաննու Յաքանու-
թեան մէջ երեսակայում է իրրեւ գաղան
կամ վիշապ, հին փաւերադրերում պատկե-
րացում է դարձեալ իրրեւ օձ¹ :

Նայն Մեթուրիտ Լախակապուտի «Տեա-
լեան» մէջ, որ յիշեցինք, կարդում ենք.

«Որդին Կորոսեան (= Նեան) ի ցեղէն

չապանան, — ասում է Մեծրանի Պարիզար Գերենէի աղի-
ների մասին արանց քննի Ամրատ Ա. Բապրատունին (Ամրատ-
ուն թիւն Հապհա Բապրատունի, 84) Վիշապապոյ սձերի
մասին նաեւ : լիշան — Հին Հասարակ 154 : Այս նայն գաղա-
փարն ունին նաեւ վրացիք, վրացիերէնում կայնայն թակ մի բարդ
բառ. — գմեիչապի (գմիլի — սձ աւ փիշ — պի — վիշապ բառե-
րից), որ նշանակում է սձափիշապ (ՆԱՅԱՊԻՇ, 80) : Ստատ-
նան, չար ոգին կամ գեւր վիշապի կամ սձի կերպարանքով
պատկերացնելը շատ հնուց է գալիս : Վիշապը փոխ արկի,
պատառահոյժի եւ փոխ արկաբեց ամպի անձնաւորումն է, մի
չար ոգի, որ սփռարար սձի կերպարանքով է ներկայա-
նում : — ասում է Մեղեղեանը (Վշապոյ, առատպելները, 152 եւ հետ) : «Օձը գեւի կէ գանակերայ պատկերն է, —
բացատրում է նաեւ վրաց գրականութեան պատմադիրը
(ՆԱՅԱՊԻՇ, 38) :

Այս պատկերացման խիստ շեշտաբերական արձա-
պանցն է Ժողովրդական «Նեւի օձ» դարձումը, որ Քաշ-
Արտվանդի առն լոյք բերում է Մեմուսունին (էջ 501)՝ «Նեւի
բառը բացատրելով իրրեւ «չար, դաժան, սխալաւ, խառա-
սիր» : Մեմուսունի «Պատարական բառ արանդի, որում շիւղ
«Նեւի բառն, ունի «Լեւի (էջ 421)՝ «Լիւր, արկիայի իմա-
ստով ու լեւը ծնեւ է» (= նեւը ծնեւ է) դարձումը :
«Նեւ օձի փոխարեն Մեմուսունն ունի «Նեւ սձ» «տե-
սակ մը սձի բացատրութեամբ (էջ 811) : Մեմուսունն ունի
«Նեւ մարդ ալ սձն (էջ 501-501), թակ Մեղեղեանը գործ է
ածում՝ «Նեւ գեւի Վշապոյ, առատպելները, 220) :

Գտնույ է, ըստ մարգարէութեան Նահապե-
տին Յակարայ, ո՞՞՞ զարանակալ ի ճանա-
պարհի նստեալ՝ սպասեալ խածանել զգար-
չապար երկիտրի եւ բնկենալ զհեծեալն՝
յետո մնալով փրկութեան Տեանն¹» :

Արան յաջորդում է մեկնութիւնք :

«Արդ, հեծեալ՝ է ճշմարտութիւնն եւ
արքայութիւն արդարաց, իսկ զարչապարն
են սուրբքն՝ ի մամանակին յայնմ ի հեծեալ
յերկիտր ճշմարիտ հաւատացն, խածցին յո-
ձէն, յմրդւոյն կորստեան ի զարչապարի՝
յատարն յեանում . . .²» :

Հեծեալ սրբի ու խածառալ փիչապ-օձի
այս տեսարանք, որքան էլ ազատացած ու
խոնաղած լինի քրիստոնէական վերացու-
կան սրտակերպման շնորհիւ, հետաւոր ու
անկրտակածելի արձապանոյն է այն փայլակ-
նայտյալ ու սրտապիր զոյամարտի, որ
մզում էին հին փիչապամարաներն բնդդմ
անարի շարք-աժգահակների : Քրիստոնեայ
զարձած հայի կրանական աշտպիտի բմբու-
նումների մէջ վերակենդանանում էր հին
հաւատապիքը իւր հեթանոս պապերի³,
որոնց բարի գից տեղը բանում էին նոր

¹ Օրբելեան, ԱԲ, 156 :

² Այն, 156 :

³ Այս յուշիկների հեռեւանքով է, որ մեր շարա-
կանների մէջ Քրիստոս պատկերացում է նաեւ իբրեւ
փիչապամարտի Ահա օրինակ. «Ձգլու ի վիշապին | Փըր-
կիչըն | Ըախջախեալ | ի Յորդանան | ի դեռ, «Ձոյնքապ
շարական, Բ. ապ. Աշտպարչապատ, 1888, 43 :

կրօնի երկնայիններն, իսկ հին լուսաւոր տա-
տաւածները՝ զխաղած՝ ստանձնում էին նոր
կրօնի շար ու խաւար սպիների պաշտօնը:

Նոր կրօնն ունէր իւր յաղթական Մե-
սիան, որին անուանում էր «Նոր վալյակ-
նայեալ», «արեւոյն տրդար», «սուսուս
լուսոյ», «լոյս քան զարեւ տաւջ», լուսաւոր
սիւնակերպ» եւ «տաւջին լոյս»¹։ Սրա յալա-
նակը սրտում է հեթանոսական-գրաւաչ-
տական Մեսիայի բախար: Որքան պայծա-
սանում է պատմական հարկանում տա-
լինն, ոչնքան ազատանում է երկրորդը:
Մէկի միահեծան տաւաւածաղմանն զսպն-
թաց՝ կատարում է միւսի բացառիկ բա-
ցատումն ու մեհապարս զխաղածը:

Finis!

Բարի ու լուսաւոր Հար-Սրեւ տա-
տաւածը ելնում է արանքից: Մէջ տեղ է զա-
յիս Յովհաննու Յալանութեան շար ու խա-
ւարակրօն վիշապ-զաղանը:

Հին տաւաւածները նսեմանում են:

Միհրը՝ նեանանում է:

Աւարտելով այս գրաւածքը՝ պարագ էնք
համարում կցել հեռեւեալ յալարարու-
թիւնները:

¹ «Զարեալ», 43, 444, 17, 510 եւ այլն:

Աչխատութիւնս նուիրուած է նեղ իմաստով միհրապաշտութեանը : Կրակի պաշտամունքը իւր մանրամասնութիւններով ու գանազան հաստատութիւններով սրա նիւթը չէ կաղմում : Գիտակցարար է , որ չենք շօշափել ոչ միայն կովկասեան նման այլ գրոյցներն , այլ և հնդկաց Մատարիշվանի , գերման Լսկու և յունաց Պրամեթէսի տառապելները՝ նիւթը շատ չծառելիւ և չխճճելու գիտածով : Մեր գրոյցները մերթ րնդ մերթ կապում են Պրամեթէսի հետ՝ լսելիայն դատնելով այն հաշիւացք , թէ սրա տառապելի էս թիւեր վերջնականապէս պարզուած է գիտութեան կոյմից , այն ինչ այն աւելի է նոր տարածայնութիւնների գոտի րանում : Բաւական է կողք կողքի գնել Ռայնախի կարծիքը , թէ կրակի հետպոյն յափշտակոյն արծիւն է , և «պրամեթէս» բառն արծուի սխաղան է իրրեւ սրտակութունի (Рейнак, 131—135) , Մ . Ֆ . Բոդրատամբ , թէ Պրամեթէս , անունն առաջ է եկել սանսկրիտերէն pramatyus բառից , որ նշանակում է կրակ անոյ , այլու Լաֆարցի վերլուծութիւնն , ըստ որի կրակը յափշտակոյ ու մարդկանց յանձնոյ Պրամեթէսի գրոյցը գաղափարական արտայայտութիւնն է ընտանիքի դարպացման այն փուլի , երբ կարծանում էր նահապետական գերդաստանը և գրում էր անհատական ընտանիքի հիմքը (Лафаръ, 271—300) , — բաւական

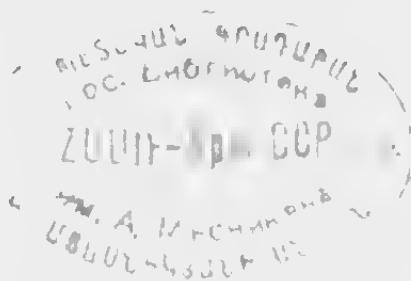
է, տառաւ Լենք, հենց այս մտքերը նկատի
ունենալ՝ համապատասխան համար, որ նիւթի
նորոգումը յարմար քննաթեմին տեսակէտից
մամանակատարապէս յարմար էր սահմանա-
փակել տառապելի ծառայման աշխարհա-
դրական եղբերը՝ չբարդացնելով սրիչ եր-
կիրների տակաւին շարադրումը այլ տառա-
պելներով։ Պրոմէթէոսի տառապելի յիշա-
տակութիւնն անհրաժեշտ է միմիայն այն
նկատարումով, որ շմտացաւի, ինչ նման
տառապելի հերոսի գիտացում եղել է նաեւ
հեթանոսական միջնադարում, մի գիտ-
ցում, որի նմա՛չք մէջ Լենք բերել հնդկաց
ստատումների գիտացման մասին գրելիս։
Այնուհետեւ։ Միհր ամուսնի ներսէն բոլոր
նայն ու Միհր ամուսնու գիտացում-նկատ-
ցումը մենք մամանակով անջատ Լենք պատ-
կերացնում։ Կարող է Միհր անուշը հասած
լինել նաեւ փախուստին՝ նախ քան Միհրի
գիտանալը։ Ըստ այսմ քրիստոնէութեան
մտադից տառք էլ կարող են Միհրին տառ
լինել նաեւ ներսէն։ այս գէպում ներսէնը գեւ
կրակի բարի Աստուած է։ Հետադարձ է,
որ ներսէն տառնում է զոտ խմտաւ և նշանա-
կում Պերսեքիտոս՝ նայնանիչը դառնալով
«Վատ Միհր» գաղափարին։ Գալով Միհր =
ներսէն գաղափարութեան հնչա-ձեւ արանական
հիմնադրմանը՝ պէտք է աւերացնենք հե-
տեւեալը։ Երբ մենք բոլոր սոփարութեան այն
աշխատութիւնը նախապէս լանձնեցինք մե-

ծաղարկ չէ՝ ներսէս Վ. Ալեքեանին, ապա նա
 ձեռնարկու հետ ծանօթանալուց յետոյ զի-
 տեց, որ «Միհր-ան, Ամիր-ան ձեռքը մտա-
 ծել էր տան Մեր-ան նետ-ան — ներ-ն :
 նետ-ն, ոտով և (նետ-ն-ի ծաղրն) ոչ ալ
 ինչ է, բայց եթէ ան՝ սկզբնական ճշտով
 սկզբնաւոր, ինկած (նե'ր-ան, նե'ր-ն,
 նե'ն-ն)» : Արդոյ բանասէրի այս գուշա-
 գրութիւնն աչազարու հնարասրութիւն է,
 որ կարելի է փաստել նաեւ Ահրիման
 Ահրիման — Ահհհ — փոխակերպութեամբ :

Վերջում մնում է տակ, որ հայ միհրա-
 պաշտութեանը նախատմ ալս աշխատու-
 թիւնը չէ ընկած հայ կրօնի պատմութեան
 լիցած չըջանները հասարակագիտական տե-
 ւանակից : Այս էլ արտած է զիտակցարար :
 Գաղափարախօսական վերնաշէնքի ու հա-
 սարակական հիմնաշէնքի երեսցիները
 պատճառակցօրէն չաղկապելուց առաջ ան-
 հրաժեշտ է, որ առանձին-առանձին ճշտուեն
 թէ՛ գաղափարականութեան ու թէ՛ հան-
 րային կեցոյթի երեսցիները :

Գրածքիս ձեռնարկելէ ետք հայ միհրա-
 պաշտութեան գաղափարային մի քանի
 երեսցիները ճշտելու գիտումով միայն :
 Հայ կրօնի պատմութեան առամհատիւ-
 թեան ներկայ վիճակում ալ կարգի աշխա-
 տութիւններ գեւեռ հնարասր չեն : Պէտք
 է սպասել, մինչեւ որ ճշտուեն, երեսն բե-

105

բախն եւ կապակցուին բազմաթիւ ուրիշ
երեւոյթներ, այլ կարգի փառաւեր էլ:

Մհերի զբոյցը սրտերով տանք՝ պէտք
է ջանալով արթնանալ «չուրի գետին
խայխոնայ»:

